

רשמות

מאסף לדברי זכרונות
לאתנוגרפיה :: ::
ולפולקלור בישראל.

כרך ד.

ערוך עלידי
ח. נ. ביאליק, א. דריואנוב וי. ח. רבניצקי.

ספרי, מוריה'

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2018

הוצאת "דביר", תל-אביב.
תרפ"ו

זכרונות

מאת שמעון ברנפלד.

הקדמה קצרה: מי שהוא כותב את ספורי מאורעותיו ומפרסמם בחייו, הרי הוא נזקק לאחד משני התנאים האלה: אם שיהיה אדם גדול ומפורסם, שהכל מתאווים לדעת מה שעבר עליו, ואסילו בפרטים שהם פשוטים ביותר, לפי שזה הוא סיוע להבנת אישיותו ופעולתו — או שיהיו המאורעות חשובים ומרובי-ערך, שיש תועלת בדיעתם, כשהם לעצמם. אוטוביוגרפיה היא חשובה אם מצד הנושא או מצד הנשוא. לפי הנחה זו הייתי נמנע מלפרסם את רשימותי. אבל ראיתי שיש בהן תועלת להבנת התפתחות החיים התרבותיים בעמנו, הן בארץ מולדתי, שבה היו גידולי ותחלת חנוכי, והן בשאר הארצות אשר ישבתי בהן, זה הניעני לפרסם את ספורי מאורעות חיי.

א. ימי הילדות.

נולדתי בעיר ספינסק בוב בגליציה בליל שבת, י"ב לחודש מכת שנת תר"כ.

מסורת בידי בני משפחתי, כי מוצאה מן העיר ברן אשר בשווייץ, אלא שישובה לא היה בתוך העיר עצמה, כי אם בכפר סמוך לה. בערי גרמניה העליונה — בנידון זה היו נחשבות גם ערי שווייץ לגרמניה — לא התירו ליהודים לשבת בתוך העיר, כי אם בכפרים הסמוכים. כשהיה ליהודי צורך גדול להכנס אל תוך העיר, היה זה תלוי בתנאים קשים מאד, ולפעמים גם בעלבון מרובה. למשל, בעיר שפרס בורג היו מלוים את היהודי משעה שהיה בא בשער העיר עד יציאתו, שמא יעלם מן העין או יעשה איזה מעשה-רמאות. זה היה נוהג עד ימי המדידה בפרנציה, שאז נשתחררו היהודים שהרוד מדיני. כנוי משפחתי מעיד, כי היה ישובה בכפר סמוך לעיר ברן, ולפעמים היו כיתבים אותו בשתי מלות. במחזור, שהיה קנין זקני, היה רשום: שמעון בערן פעלה. באיזה זמן התחילו לכתוב כנוי-המשפחה במלה אחת, איני יודע. כשישבתי בתוך ספרדים נהגתי להשמיט את הע' משמי, כי ראיתי, שאחינו הספרדים

מתקשים בקריאת מלה כת שמונה אותיות קונסוננטיות — שהרי הע' להם אות קונסוננטית ולא קולית. אבל שאר בני משפחתי אינם כותבים כן. מקדמוני משפחתי ידועים לי עד דור רביעי. במחצית השניה של שנות המאה ה־י"ח היה אפרים פישל ברנפלד, איש אמיד וכע"ב חשוב. הוא סיפק צרכי הצבא בימי הקיסרות מריה תיריזיה וכימי בנה הקיסר יוסף השני. בעסקיו אלה היה נושא וגותן כנאמנות מרובה. אחד משרי החילים המליץ עליו במכתב לפני הקיסר יוסף השני. כאשר התיצב זקני לפני המושל, אמר לו זה: שאל, מה אתן לך? אילו היה זקני שואל, כי יתנו לו רשות, לקבוע דירתו בעיר ווין, מה שהיה בימים ההם ענין גדול מאד, ודאי שהיה מתעשר ומעלה את משפחתו לגדולה. אבל באופן זה לא הייתי אני עכשו כותב עברית, וספק גדול בעיני, אם עדיין הייתי יהודי. כי מבני-בניהם של אלו, שנתישבו בזמן ההוא בוויין, לא נתקיים אפילו אחד ביהדותו. ואולם זקני אמר להקיסר: שאלתי ובקשתי היא, כי תתן לי אחוזת-קרקע בגליציה, ובתוך עמי אני חסץ לשבת. גליציה נספחה, שנים מעטות קודם לזה, לממלכת אוסטריה. הקיסר עשה את בקשת זקני ויתן לו אחוזת-אדמה בכפר סמוך לסטניסלבוב. זולת-זה היה זקני חובר את קרקעותיו של הגרף דשידושיצקי. אחוזתו של זקני לא נתקיימה בידי בני-בניו — איני יודע את הסבה. אבל החכירה היתה בידיהם עד שנת תר"נ.

הגרף דשידושיצקי היה, כהרבה מן האצילים הפולנים, אדם מבוהל וזר במעשיו. הוא התנה עם זקני, כי ישלם לו דמי-החכירה בזמן הקצוב בדיוק, והתשלומין צריכים להיות בדנקמים חדשים ומבריקים. ואם זקני עושה כן, והוא נצרך אחר-כן למעות, הרי הוא יכול לקחת ממנו די-צרכו בכל זמן. זקני קיים את התנאי הזה, מה שגרם פעם אחת למאורע מבי-מנוחך. הוא נכנס אל ארמון הגרף כשהיה הבית מלא אורחים קרואים, כי חגי-משפחה היה לו. ויאמר האציל אל זקני בתרעומת: עכשו אתה בא להפריעני? הלא אתה רואה כי מרובים האורחים בבית. ויענהו זקני ויאמר: כך היה התנאי בינינו, ומתנאי זה איני זו אפילו פסיעה; אני מביא את דמי-החכירה. ויאר לו הגרף פנים ויאמר לו: אם-כן, הא לך מפתח ארנו כספי — ואתה הלא יודע את מקומו — ולך הנה את הכסף בארנו: כשיצא זקני מן החדר אמר אחד הקרואים בעקמת-שפתים אל הגרף: כמה מחוכמים מעשיך; לקחת את הכסף מיד חיהודי בלי מנין, ועוד מסרת לו מפתח ארנו כספך. וראי, שהוא יגנוב כחפצו. ויקצוף הגרף על הדובר בו ויענהו קשות: זו היא פגיעה בכבודי. יהודי, שאני מקבל כסף ממנו בלי מנין ומוסר לו מפתח ארנו כספי, הוא איש ישר, ואני בוסח בו. סוף הדברים היה, כי מכלל דברי-כעס באו לידי הכאה, ואחר-כן נלחמו במלחמת-הישינים.

אחר מות אשתו הראשונה, נשא זקני אשה שניה, וגם היא ילדה לו בנים ובנות. רכושו נתקיים רק ביד בניו ובנותיו מזונן שני. מימי ילדותי אני זוכר, כי היו קרובות עשירות לאבי, והיינו באים אליהן מוזמן לזמן. אבל בנו של אפרים פישל ברנפלד, הוא זקני שמעון ברנפלד, יצא עוד בחיי אביו מביתו והלך לו לארץ רומניה. הארץ הזאת היתה בתחלת שנות המאה הי"ט ליהודי גליציה מעין אמריקה. שמה היו הולכים כל מהוסרי-פרנסה והיו מצליחים בעסקיהם. קצת מיהודי גליציה היו מקבלים תמיכה מקרוביהם שבארץ רומניה, או שהיו הולכים אליהם לבקש מהם סיוע. כשחזרו אל ארץ מולדתם היו מרבים לספר ע"ד העושר הגדול של יהודי רומניה; איך הם חיים ברוחה, ובפרט שאכילתם היא אכילה נסה. כי יהודי גליציה לא היו רגילים בזה. הם, אפילו האמידים שבהם, היו נוהגים בקמצנות מרובה. ועוד ספרו, כי יהודי רומניה, אע"פ שגם הם מגליציה מוצאם, טולזלים בכבוד בני-גליציה ומדברים בגנותם — במנהג עשירים, שמתביישים בקרוביהם העניים.

גם זקני שמעון ברנפלד הצליח בעסקיו ורכש לו ברומניה סכום הגון. אבל קשה היה לו לשבת שם בתוך פליטי גליציה, מעוסי-תורה וגסירות. לפיכך חזר לארץ-מולדתו, וצרור הכסף בידו. הוא נשא אשה ב"ס מיניץ, עיר קרובה לספינסלבוב, את מרת ריזל בת ר' צבי הירש, ונתישב שם. זקני זה היה אדם פשוט, אבל לא עסי-הארץ, איש תם וישר וידוע ספר. ביד אבי ראיתי ס' חובות-הלכות, שירש מאביו. סה לי אבי, כי אביו היה קורא בספר-המסור הזה כמעט יום ולילה והעמיד את חייו המוסריים על תכנו. הוא היה מסתפק במועט ונהנה מיגיע כפיו; מישאו ומתנו עם בני אדם היה כאמונה ובהם-לב. לפי שלא היה חריף לרמות לא הצליח בעסקיו. אחרי נשואיו בנה לו בית בעיר מיסמיניץ ונעשה סוחר. ראה, כי מעותיו הולכות ומתמזמזות בידיו, קנה לו ב"יתר הפליטה" קצת פירות הולכות והתפרנס ממכירת החלב ומעשית גבינה וחמאה. פרנסה זו היתה בצמצום ובצער מרובה; היא היתה קשורה בעבודה מפרכת את הגוף. זקני וזקנתי היו עובדים מן הבקר עד הערב, ועם כל-זה היתה להם הפרנסה רחוקה. על עבודה זו מת זקני בלי עתו. באחד הימים, בתקופת שבת, באו ואמרו לו, כי אחת מפרותיו בלעה תפוח-אדמה והיא מתהנקת. קפץ זקני מעל מטתו ורץ אל רפת הפרות, ותחב את ידו לגרונה של הפרה המתחנקת. את בהמתו הציל, כי הוציא את בלעה מפיה; אבל הוא עצמו נצטמן ונסל למשכבו. אחר ימים מועטים מת. אני נולדתי בימים ההם ונקראתי בשמו.

את זקנתי מרת ריזל הכרתי, כי נפטרה בחורף שנת תר"ל. גם היא לא האריכה ימים. היא היתה אשה חכמה ומשכלת, כי אביה, ר' צבי הירש, שלא היו לו בנים, לימד את בנותיו תורה, וביחוד את זקנתי שהיתה הבכירה. היא

היתה בקיאה מאד במדרשים, לפיכך הבינה את רמזי הפייטנים. כמה פעמים שמעתייה מתווכחת עם אבי בענין המדרשים, שעליהם יסד הפייטן את דבריו. גם במילידעלמא היתה חכמה, מדברת בנחת ובשכל. בזכרוננו חקוקה דמות דיוקנה. היא היתה אשה רמת־קומה ויפה. אחר מות בעלה נישאת פעם שנית לר' מתתיהו. זה היה איש גדול בתורה, תלמודי חריף ומסורסם בעירו. בביתו ראתה זקנתי חיים טובים. כי הוא פרנסה בכבוד וברוח וכבד אותה מאד. לו היו בנים מאשתו הראשונה. אבל לפי שלא הצליחו בלמודם, ובכלל לא היו לפי רוחו, על־כן נתרחק מהם. במקום אהב מאד את בני אשתו ודאג לחנוכם. אבי לא היה צריך עוד לו, כי כבר היה נשוי ועומד ברשות עצמו. אבל היו עוד שני בנים לזקנתי, וכחונכם מ'פל ר' מתתיהו הרבה. האחד הוא ר' איה לייב ברנפלד, אחד הנאונים המפורסמים בגליציה. הוא היה תחלה דיין בעיר זלשטשיק, ואחר־כן שימש שם ברכנות. מרם שהתחילה המלחמה היה כבר כבן שבעים, לפעמים היה כותב לי. מכאן ואילך נפסק כל יחס בינינו, ואיני יודע מה היה לו. עוד היה בן קמן יעקב, גם אותו לימד ר' מתתיהו תורה, והוא נתישב זה כארבעים שנה באמריקה. איני יודע מקומו עכשו.

אבי, ר' משה ברנפלד, נולד ב־ה' ניסן שנת תקצ"ה בעיר ט'סמיניץ, ונפטר בן ס'ד שנה ביום ט' לחודש תמוז שנת תרנ"ט בעיר ווין. כדאי הוא אבי, כי אקבע לו מקום רחב בספרי מאורעות. הוא היה רבי המובהק, והרבה קבלתי ממנו. אבל גם זולת זה היה ממרבי השכלה בקרב יהודי גליציה. על אהבת התורה וההשכלה מסר את נפשו. כשתכתב ההיסטוריה של ההתקדמות התרבותית של היהודים בגליציה, יקדישו לאבי פרק מיוחד. הוא היה בעל כשרונות נעלים. מטבעו נחן בכח־זכרון נפלא; הוא היה ממש בור מיד שאינו מאבד משה. ומצורף לזה היתה לו תפיסה עצומה. הוא היה חרה־שכל, והיה לומד הכל בדיקנות ובעומק. עם זה היה שונא את הפלפול ואת החדוד, מתרחק מכל אונאה, בין אונאת־עצמו ובין אונאת־אחרים. תמיד היה רגיל לשנן לי את הלמוד המוסרי: אל תטעה את עצמך, כי מתוך המטעות עצמך אתה בא לידי המטעות אחרים. ועוד היה אבי שקדן גדול, ולא פסק מללמוד — באמת תורה וחכמה לשמן. עד יום מותו היה לו ספר חדש, שעדיין לא בא לידו, עולם חדש. בימי הקיץ שנת תרנ"ח נתארח בביתי חודש ימים, וכשמצא בכיתי ספרים חדשים לא זו מקריאתם. כל ימיו היה שקוע בסרובלימות של היהדות, שהן היו חיידורו. תמיד היה מבקש להן סתרון. את יחסו ליהדות נורמן לו פעם אחת לברר במאמר קצר אפינרמי.

אחר מבני בניו של אותו המבנה הנרף רשירוישיצקי, שעל־אודותיו דברתי למעלה, היה הנרף א' ל בר מ רשירוישיצקי (נולד בשנת 1845 ומת בשנת 1909), פילוסוף ופימן, שהיה גם שר הממשלה באוסטריה. הוא הורה

חכמת הפילוסופיה באוניברסיטה אשר כלבוב וחבר במקצוע זה כמה חבורים. על-פי מקרה נודע לאבי ולמד ממנו את הפילוסופיה היהודית של ימיהבינים זאת חכמת-הקבלה. בימי הקיץ היה מארח את אבי בארמונו וטייל עמו הרבה. את מאכלו היו מביאים לאבי מבית היהודי היושב בכפר, ולפעמים היה אבי הולך אל אותו היהודי לסעוד על שלחנו. פעם אחת אירע, כי ירד הגשם כל היום בועף, ולא הביאו לאבי את סעודת-הצהרים; ולאבי אי-אפשר היה ללכת לבית היהודי לאכול שם. מפני הנימוס ישב הנרף עם אבי בחדר-הספרים ולא סעד גם הוא. לבסוף נכנסה אשת הנרף אל החדר ואמרה לאבי: סלח, אדוני, הגיעה לנו שעת פת-הצהרים. אמר הנרף אל אבי: הלא איש חכם ומבין אתה זחפשי בדעות; תמה אני, שאתה מחזיק עוד במנהגים דתיים, שכבר עבר זמנם, בוא וסעד עמנו. השיב לו אבי: יהודי אני בלב ונפש על-פי הכרה פילוסופית; יהודי אדוק אני על-פי הרגל, שנעשה לי טבע שני. זה היה באמת יחוסו של אבי ליהדות. בסוף ימיו היה שקוע בשיטתו הפילוסופית והמוסרית של שפינוזה, והרבה היה מתרעם על שד"ל, כי גינה את הפילוסוף מאמשמרדם. עם כל זה למעשה קיים אבי כל מנהג דתי והיה זהיר במצוה קלה כבחמורה. בימי נידולו וחנכו של אבי היה אביו עני, אבל מוחזק עדיין לבעל-הבית — כלומר: שהיה מסתיר את עניו. קשה היה לו להוציא כסף כדי לשכור לאבי מלמד טוב והגון, שילמרהו תורה. תחלת לימודו של אבי היה לפני זקנו, אבי-אמו, ר' צבי הירש. אחר-כך אפשר שהיה לו עוד מלמד, אשר לימדהו עד היותו כבן י"א שנה. מכאן ואילך היה יושב בבית-המדרש בעיר-מולדתו ולמד מעצמו. באי בית-המדרש היו אוהבים את הנער התמים, שהיה שקרן גדול זהתיגע בלמוד התורה. ולפיכך היו מסייעים לו בכל האפשר. אבל בעיקר למד אבי מעצמו, ובהיותו בן י"ד שנה נתפרסם כבר שמו בעירו כחור, עליו. מצב אביו ואמו היה רע מאד, אפילו לחם לשובע לא היו יכולים להספיק לו. לפעמים אירע, כי חזר לעת-ערב מבית-המדרש, ולא היה ביד אמו אפילו פת-לחם יבש לפרוס. לו ולן בלי אכילה. שכני אביו ואמו היו מסתים אותם, כי יקלו מעליהם את המשא, ויתנו את בנם לבעל-מלאכה או לאיזו חנות. קשה היה להם להפריש את בנם מלימוד התורה. אבל בענים הסכימו לזה, וכבר היו מתיישבים בדעתם, איזו אומנות ילמוד אבי. בא המקרה והפיר את מחשבתם. אבי היה כבן מ"ו שנה וישב בבית-המדרש כמנהגו יום יום. ביום אחד בבוקר, אחר תפלת-שחרית, נכנסה אשה אל בית-המדרש ובידה אווז, שהביאה לפני הרב דמתא, שעוד היה נמצא בבית-המדרש, כשאלה: כשר או מרפה. הרב היה חוכך מאד להכשיר, כי ראה כזה לגבי האשה הנצבת לפניו, הפסד מרובה. אבל לא מצא צד-הכשר, וכבר לחש להבחורים העומדים לפניו: חבל, חבל, אי-אפשר להכשיר את האווז. נענה אבי ואמר: אבל השאלה הזאת נשאלה כבר

לפני הגאון ר' יחזקאל לגדא, והוא פסק להכשיר; תשובתו נדפסה בפי' גודע ביהודה'. צוה הרב להביא את הספר לפניו, לעיין בו, ויסצא כדברי אביו. וישמח מאד על זה ויאמר אל האשה השואלת: לכי, אכלי בשמחה את אווזך; הבחור הזה (ברמזו על אביו) הכשירה. עוד לא הספיק אביו לבוא אל ביתו, לאכול פת־שחרית, והשמועה נתפשטה בכל העיר: הרב טעה בדיון ואמר להמריף, ואביו העמידו על טעותו והכשיר. כשבא לביתו קדמו אביו ואמו את פניו בעליצות ויאמרו לו: כל מה שפירחנו בשבילך עד היום הזה כבר לקחנו את שכרנו משלם, מן היום ואילך לא תעלה עוד מהשבה על לבנו להפריד אותך מלימוד התורה.

שם אביו היה הולך וגדל. בימים ההם נספח אל כת־החסידים, שעדיין לא היתה ידם תקיפה בקהלות החשובות. אביו היה מטבעו איש אוהב החברה ומתירא היה מפני הבדידות, כי הרגיש בעצמו נמיה למה־שחורה. אביו היה איש עני, ובני העשירים לא קרבו אותו. לעומת זה קבלוהו החסידים בשתי ידיים והיו נוהגים בו כבוד. הם התנאו בבחור זה, שהיה עליו ושקדן גדול ושומר מצוה. יחוסו אל כת־החסידים עמד לו לאחר־זמן, כשהגיעה שעתו לעמוד למפקד הצבא. עוד לא היה חוק עבודת־הצבא נוהג באוסטריה, אלא הטילו על כל קהלה וקהלה להעמיד לצבא מספר חילים לפי מספר נפשותיה. וכך היו עושים: אחד מפרנסי הקהלה היה גובה מכל צעיר, שהגיע פרקו, איזה סכום. בכסף זה היו שוכרים להם אנשים ריקים ופוחזים ומסרום לעבודת הצבא. בכלל היה בזה הרבה מן הגנבה והמעילה, ורוב הפרנסים נתעשרו מן החמס אשר בידיהם. כשהגיע זמנו של אביו הלך גם הוא אל הפרנס. זה שאל אותו, כמה יתן כס־נפשו. אמר לו אביו, שאין בידו לתת כלום. השיב לו אותו הפרנס: אם כן אמסרך לעבודת־הצבא. נהל אביו והלך אל זקן אחד, נכבד בעדתו מכת החסידים, ויספר לו את אשר קרהו. הזקן שלח תיכף לקרוא את הפרנס ויגער בו בנייפה: איך מלאך לבך להעליב את הצעיר הזה? הלא קטנו עבה ממתינך, אתה עם־הארץ והוא למדן. התנצל האיש ויאמר: הלא משחק הייתי. אבל הזקן הוסיף לגעור בו: כלום משחקים בדברים כאלה? הלא אתה רואה, כי פני הבחור חורו כסיד. אם כן למחר תלך עמו ותציגהו לפני הקומיסיה ותחזירהו לשלום. אתה ערב לי עליו, מידך אבקשנו. וכך היה. בחורף שנת תרי"ד שירך אותו אביו עם מרת גולדה נידה כת יצחק אהרן שומנפלד מטיסמיניץ. זקני זה מצד אמי היה אז איש אמיד. לו בית־רחים וגם בית גדול בעיר. כסבור היה אביו אבא, כי העמיד את עתידו של בנו על בסיס נכון. אבל אחר האירוסין נפטר זקני אביו־אמי, והאלמנה לא היתה יכולה לקיים מה שהבטיח בעלה. היא אמרה: כל זמן שהיה בעלי חי, היה גושא ונותן ומרויח הרבה, ובוראי היה מקיים מה שהבטיח, אבל עכשו עלי

להתחשב במה שנשאר אחריו ולחלק עם שאר היתומים. באו קרובי אבי ויעצו לבטל את השידוך. אבל אבי סירב לזה, לבייש בת-ישראל, והיא לא אשמה בדבר, גם אהב כבר את ארוסתו, אף-על-פי שראה אותה רק לעתים רחוקות. בשבוע שלפני שבת, נחמו' שנת תר"ד נכנס אבי לחופה. הוא עמד בשנת העשרים לחייו, ואמי היתה בת י"ו שנה.

סח לי אבי, כי היתה אמי יפה במאד: פניה היו מזהירים, כשעמדה תחת החופה, כאור הלבנה. בזכרוני חקוק דיוקנה, וכבר קפצה עליה זקנה בלי עתה. אמי היתה משכלת ומלומדת, לפי מצב הימים ההם. היא ידעה עברית ידיעה מספקת. כשהיה אבי דר בזמן מאוחר ברוסיה, היתה אמי כותבת לו אנרותיה בעברית. הבל, כי לאחר מות אמי, ואבי נשא אשה שניה, שרף את כל מכתביה. בקיאותה של אמי בספרים עבריים היתה מרובה. ביחוד שמור בזכרוני ציור תוקף את הלב. ביום תשעה-בבב, בבוקר, היתה אמי יושבת על ספסל נמוך וקראה את הקינות מתחילתן ועד סופן. ולפי שהיתה מבינה את הדברים היתה ממררת בכבי. רמעותיה החמות היו שוטפות ועוברות ומרטיבות את דפי הקינות, שנעשו נאד של דמעות. מאד אצטער, כי לא נשתמר ספר זה בידי, אות-זכרון לאשה עברית מיללת על אבדן עמנו. אי-אפשר לי לצייר את הרושם, שעשה המחזה הזה עלי, ועד כמה השפיע עלי כל ימי חיי.

גם במלאכת-יד של נשים היתה אמי אמנת — בתפירה ורקמה. נשי-העיר היו אומרות: מרת גלדה-ניחה רואה עוף פורת באויר, והיא רוקמת אותו על הכר. אחר נשואי אבי, כשהיתה לו הפרנסה דחוקה, היתה אמי מלמדת את בנות העיר מלאכת תפירה ורקמה ונשתכרה דבר-מה במעשי-ידיה.

אחר נשואיו נשתתף אבי בעסק הרהים של חותנו הנפטר. שותפו היה גיסו, אחי-אמי. אבל אבי לא היה מסוגל לזה, ובכלל לא היה מסוגל לשום מסחר. העבודה היתה קשה עליו, כי בימי החורף אכלהו הקור, ולרוב היה צריך להיות צר בלילה. זולת זה היה צריך לסייע כסענה ופריקה, לקחת את שקי התבואה מן העגלות ולהכניסם אל בית הרהים, גם להוציא את שקי הקמח ולטעון על העגלות. זה היה למעלה מכחו. גיסו היה אדם גם והיה מעליב בו. לא יכול אבי לנשוא את המשא הזה, ולאחר שתי שנים יצא מעסקיו וגם יצא נקי מנכסיו. גיסו, המחזיק בבית-הרהים ובכית-הרירה, לא נתן לאבי כלום. הזמינו אבי לדין-תורה, ולא אבה גיסו לציית לדינא. אז הלך אבי ומסר את הדבר לערכאות בבית-משפט הגלילי אשר בסניטל-כוב. המשפט נמשך, כנהוג אז, ימים מרובים. כבר נתישב אבי בעיר סניטל-כוב, וכבר מתה אמי בשנת תרכ"ז, ועדיין לא נגמר הדין, אלא היה הולך ונמשך לטובת היתומים, ילדי אמי. לבסוף עמד הדין להגמר לטובתנו בשנת תרכ"ח או תרכ"ט. והנה נפלה דליקה בעיר טיסמיניץ, ונשרפו הרהים והבית אשר לנו. דודי

נתרושש מאד ובעניו מכר גם את הקרקע פסות פסות. ראה אבי את הדבר הזה ומשך את ידו מן המשפט. אבל עתה באו מבית־הדין וחבעו ממנו דמי הוצאות המשפט. זה היה, לפי מצב אבי, סכום גדול, וכבר היה מתירא, שלא יבואו למשכן אותו ולמכור את כל אשר לו. ראנה היתה מנקרת במוחו.

באחד מימות הקיץ של שנת תרכ"ח או תרכ"ט, הלך אבי לרחוץ בנהר ב' ס' מ' ר' צ' א'. על שפת הנהר עמד אדם בעל־צורה, נוי, והוא שאל את אבי: חיה קמנה זו הקופצת לפנינו, מה שמה בעברית? ויענהו אבי: צפרדע. — סלא הרבר, חזר האיש ושאל, הלא לפי־דיעתי בעברית כל שרשיה הם בני ב' או נ' אותיות, ואיך בא לה שם ארוך כזה? — כן הוא, השיב אבי, השרשים בעברית הם בני ב' או נ' אותיות, אלא שקצת שרשים נקלמו כה מן החוץ, וביחוד כשמות, והם לפעמים גם בני ד' או ה' אותיות; למשל, אריכת או ארנמן וכדומה. — רואה אני כך, אמר השואל לאבי, כי ידיעתך בעברית אינה כזו של שאר אחיך, שהם יודעים ואינם יודעים. אני מחבב הרבה את השפה העברית, וכמה שאלות יש לי להציע לפניך. אפשר שתבקר אותי בכיתי — אני נשיא בית־המשפט הגלילי. אבי הסכים לזה ובקר את נשיא בית־המשפט הגלילי של עיר סמניסלבוב בביתו. לעת־מצוא סח לו את דאנתו בדבר התשלומין, אשר הטילו עליו בית־המשפט. ויאמר האיש לאבי: אל תירא; אני אציע את הדבר לפני שר־הממשלה בוויין, וכודאי ימחול לך את חובך זה. וכן היה.

לאחר שיצא אבי נקי מנכסיו הלך בשנת תרי"ז אל העיר טרנופול, כי חשב למצוא שם מעמד־פרנסה. העיר טרנופול היתה בימים ההם אכסניה של השכלה עברית. שם עמד בית־הספר, אשר יסד ר' יוסף פרל. אבי מצא עוד כמה אנשים, אשר ידעו את ר' יוסף פרל, את הרב ר' שלמה יהודה רפאפורט, אשר שימש, כנודע, קצת שנים ברבנות שם והיה נרדף מאד מצד החסידים הקנאים, ואת ר' נחמן קרוכמל, שלעת זקנתו ישב שם בבית־חתנו. זולת־זה מצא אבי עוד המון חסידים קנאים, שהיו מתפארים במה שעשו להרב שי"ר לרדפו בכל מיני רדיפות. אחד מהם היה חושב את עצמו לקדוש. ומעשה שהיה כך היה: בימים שישב הרב שי"ר בטרנופול, נכנס זה הקנאי בחשאי אל בית הרב והטיל בחדר־הבישול דג ממא. תיכף אחר־זה פרצו חסידים עזי פנים אל בית־הרב והשמיעו קול: הרב אוכל שקצים ורמשים. ותהי מהומה גדולה בעיר. שר הגליל, שהיה אוהב את הרב, תבע את עלבוננו מיד החסידים הקנאים, וזה החצוף שהסב את הרעש לקה בפומבי. זאת היתה קדושתו. בימים ההם נתקרב אבי רק מעט אל המשכילים, כי עדיין היה הוא עצמו חסיד. אמנם כבר נכנסו אל לבו קצת הרהורי־ספק, אלא שהשתיק אותם. בטרנופול לא מצא אבי את מבוקשו וחזר לעיר מיסמיניץ.

בימים ההם נמצא איש יהודי, עשיר מופלג, אשר ישב בעיר סמניסלכוב, הרחק מן העיר, כי שם היה לו בית-עבוד עורות. האיש הזה בקש מורה לנכדו, שהיה עמו בביתו. הציעו את הדבר הזה לפני אבי, והוא הסכים לקבל על עצמו שירות זו ולקבוע את דירתו בסמניסלכוב. הנכד נתן לו שם דירה ושלם לו שכרו. בשכונת אבי ישב נוי צעיר, פועל בורסקי, גרמני (עד היום נמצאה קרובה לעיר סמניסלכוב קולוניה גדולה של גרמנים). השכן הגוי הזה התקרב לאבי והיה אוהב אותו מאד. הוא היה בא תדיר אל בית אבי והרבה עמו שיחה. גם אשתו התקרבה אל אמי ואהבה אותה, כאילו היו שתי אחיות. אפשר לצייר לנו את ההבדל הגדול בין אבי ובין אותו הפועל הבורסקי. אבי— איש תלמודי, מחוסר עדיין השכלה כללית, ושכנו פועל בורסקי, גרמני, אבל האדם שבו קודם גם להדת וגם להשכלה. באחר הימים בא אבי אל ביתו ענום ומצור, אבל לא ספר אפילו לאמי, מה אירע לו. בערב נכנס אליו השכן הגוי וישאל אותו: מדוע אתה נעצב? ספר לו אבי, כי הכלימו אדונו הנכיר, הוא שאל אותו, מפנימה אין נכדו מצליח בלמודו? השיב לו אבי, כי נכדו הוא נער שובב, ולבו מלא הרהורים רעים. פעמים הוא משנן לו את שעורו ותיכף ומיד הוא שוכח מה שלמד. נתקיימו בו דברי חכמים: עד שישב ויסירם מלבו. ויקצוף עליו הגביר ויאמר: אתה עושה את מלאכתך רמיה ותולה את הסרחון בנכדי. על זה היה אבי מצטער. וינחמהו שכנו הגוי ויאמר לו: הרי איש ירא-אלהים אתה; בטח בו, כי הוא ישלם לאיש כמפעלו. עברו ימים מועטים, ומוצאי-שבת היה. אבי הלך כבר לשכב על ספתו, והנה קול דופק על חלון ביתו. אבי קם ויפתח את החלון וירא את שכנו, וזה אמר לו בלחש: פתח לי את הבית — בשורה בפי. הכניסו אבי אל הבית, והוא ספר: תלמידך היקר הלך היום לפנות-ערב לטייל עם נערות בורסקיות, העובדות אצלנו, והתהולל עמהן. אחר-כן נכנס עמהן אל בית-המשחה, שמה לשכרה ורקד עם הנערות. באו השכנים והגידו את הדבר לזקנו. זה נכנס אל בית-המשחה והוציא את נכדו אל החוץ והכה אותו מכות קשות, ובכעסו צעק: בן סורר ומורה, בשבילך הכלמתי פני תלמיד-חכם, ואיך אשא לו פנים? למחר תלך עמי אליו ונבקש ממנו מליחה. כאשר שמע אבי את הדברים האלה, נתקררה דעתו. השכן הוסיף ואמר לו: הלא אמרתי לך, כי אלהים יגמול לאיש כמפעלו.

בבית אותו הגביר לא עמד אבי זמן מרובה. קצת מן המשכילים שבעיר סמניסלכוב יעצוהו, לקבוע דירתו בתוך העיר, והם ימציאו לו פרנסה ע"י הוראה לתלמידים. בשנת תר"ט התחיל אבי ללמוד גרמנית. לזה היה מתאוה עוד בהיותו בבית-אביו, אלא שהיה ירא את החסידים. מעשה היה בעיר מיסמיניץ באחד המלמדים, שלימד את תלמידיו תנ"ך עם ביאור ותרגום אשכנזי. נודע

הדבר לחסידים ויתנפלו עליו בלילה והכוהו, וזה העלוב מח אהר ימים מועטים
מן המכות.

בקיץ שנת תרי"ט היתה, כנודע, המלחמה בין אוסטריה ופרנציה. מובן,
כי באי בית-המדרש היו עוסקים הרבה במאורעות המלחמה. נמצא ביניהם איש
צעיר משכיל, שהיה, ראש-המדברים' בשיחות הסוערות ע"ד המלחמה. פעם
אחת חזה זה הצעיר את דעתו, איך יפול דבר, וסיים את חות-דעתו, שכך היא
גם דעת המגיד. נשתומם אבי על-זה; כי סבור היה, שזהו המגיד דמתא,
וישאל בתמימותו: מה לו להמגיד ולעניי-המלחמה? וישחק הצעיר ויאמר: המגיד'
הוא עתון עברי שבועי, עוסק בדברי-חזרה והכמה, אלא שגם, על המדינות
בו יאמר'. ולא זו אבי ממנו, עד שהלך עמו לביתו והראה לו את השבועון
העברי. וגם הבטיחו לחתו בהשאלה לו בכל שבוע ושבוע. כשהתחיל אבי לקרוא
את, המגיד', נתאזה מאד לראות את מקומות המלחמה על המפה. מפה עברית לא
היתה כימים ההם וגמר אבי בדעתו, ללמוד גרמנית. נמצאו משכילים, אשר
מסרו לו ראשי-פרקים בקריאה גרמנית וגם קנו לו איזו ספרים. השאר למד
אבי מעצמו. החסידים שמעו את הדבר הזה והתחילו לחשוד באבי, אלא שעדיין
לא נגעו בו לרעה.

כאו שני מאורעות והוציאו אותו מעולמו.

אבי היה מתפלל תדיר בבית-המדרש החדש, אשר יסד אחד הגבירים
מגדולי התורה והיחס, ר' אלכסנדר הורוויץ. הוא היה מתיחס על בעל
השל"ה והפנייה-הושע, וכמדומה לי, שהרפים קצת ספרים מכת' של בעל הפני-
ההושע. ר' אלכסנדר הורוויץ היה. מתננר חריף ושנא את החסידים תכלית
שנאה. עם כל זה היו החסידים מתפללים בבית-מדרשו, כי במגרש העיר,
שעמד בו בית-המדרש, לא היו בתי-הפלה אחרים. בין הגביר המתנגד ובין
החסידים היתה מעין מלחמה השאית; הוא התפלל נוסח אשכנז, והם התפללו
נוסח ספרד. בתפילת שחרית היה הוא מתחיל ואומר בקול רם: ברוך שאמר',
והם ענו לעומתו בקול: הודו'. וכשהיה הוא אומר, קדיש' בקול רם, היו הם
מכניסים לתוך דבריו: ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה'. הגביר היה כועס מאד
על עו"סנים שבבית-מדרשו: איך הם באים אל חוך ביתו, אל רשותו, וכובשים
אותו. אבל לא מלאו לבו לגרשם מבית-מדרשו, כי נראה הדבר בעיניו מגונה.
על-כן סבל מה שסבל.

לראש-השנה היה אבי נוסע אל הרבי מזידיצ'וב, ר' צבי-הירש, מחבר
ספר, פרי קודש הלולים'. בספר זה נמצאים קצת רעיונות בענין היהדות שדומים
לדעות — אברהם גיגר. דרכו של אבי היה לנסוע אליו לראש-השנה ולחזור
ביום שלאחר צום-גדליה. בראש-השנה של שנת תרכ"ז אירע, שבאותה האכסניה,
שהתאכמן בה אבי, בא לדור יהודי כפרי, הוא ואשתו, ובהיותם יראים, שמא

בתוך כך ירצו נגבים אל ביתם, לקחו עמם את מעותיהם ואת כלי־כסףם וישימו בארנו, ואותו העמידו בחדרם, באכסניה של זירציוב. כליל רא־שהשנה הלכו הכפרי ואשתו להתפלל בבית־מדרשו של הרבי, וכשחזרו, והכפרי חפץ להוציא גביע־כסף מארגזו, כדי לקדש על היין — והנה הכל נגב. היה רעש באכסניה. למחר בבוקר הלך הכפרי להתפלל והוא נעצב מאד. הרבי היה נוהג לומר, פסוקי דזמרא בחדרו, ואחר־כן נכנס אל בית־מדרשו. נגש אליו הכפרי, כדי לספר לו את דבר הנגבה. נער בו הרבי ואמר לו: הנח לי, אל תפריע אותי עכשו. חזר אותו העלוב למקומו בפח־נפש. אחרי תפלת־מנחה הלכו אל שפת הנהר דניסטר ל־תשליך. הכיר אדם אחד, כי יש שם חסירה חדשה. קראו לגוי וחפר שם ומצאו את הארגז הנגב; ולא חסר דבר. נודע אחר־כן, כי אחד החילים נגב אותו וטמנו שם. אחר רא־שהשנה חזרו החסידים איש לעירו, ונתפשמה השמועה, כי עשה הרבי מופת נורא. אמרו, כי השיב הצדיק לאותו הכפרי: מה אתה מפריע אותי על לא־דבר? הוסיפו קצתם, כי אמר הרבי: הלא הנגבה תמצא. עוד הוסיפו אחרים, שאמר הרבי: הרי תפצץ בידך. כך הוסיפו אלו על אלו, והדבר היה לנס. כשחזר אבי אל ביתו ונכנס בערב אל בית־המדרש להתפלל, נגש אליו ר' אלכסנדר הורוויץ ואמר לו: אמנם גם אתה חסיד, אבל יודע אני בך, כי תלמיד־יחכם אתה ואוהב אמת; ספר לי, איך היתה העובדה? ויספר לו אבי דברים כהויחם. שהק אותו הנביר ואמר: כך דרכם של הוייסנים האלה, והלך ומסר את הדברים לכל מכיריו. כעסו החסידים מאד על אבי ונסרו לו איבה; גם בקשו שעת־הכושר להתנקם בו.

אותה שעת־הכושר באה להם בהיסח־הדעת.

לאבי היתה בעיר סטניסלוב דודה, אחות אמו. ולה בן, נער משכיל ומבין. הוא נקשר מאד באבי והיה בא אל ביתו, ללמוד מפיו תורה. אבל נפש הנער חשקה גם בהשכלה. אבי היה מסייע לו כפי יכולתו, אלא שגם מדת השכלתו לא היתה גדולה עדיין. השיא את הנער עצה, ללכת למרנופול ולהכנס אל בית־הספר מיסודו של ר' יוסף פרל. וראי ימצא אנשים טובים, אשר יתמכו בו. הלך הנער ועשה כעצת אבי. באחד מימות הקיץ שנת תרכ"ז יצא בחשאי מן העיר. הקול יצא כי הלך לרחוק בנהר וטבע. אבל אחר ימים מועטים בא איש וספר לאביו ולאמו, כי ראה את הנער, ביום שנעלם, הולך בדרך, מחוץ לעיר, ואבי הולך עמו לשלחו. באה אמו אל אבי ובכתה לפניו כי יגלה לה את הסוד. לא אבה אבי לשקר ולומר: איני יודע, אלא שתק. הלכה האשה הרגזנית לטיס־מינץ והביאה את אחותה, אם אבי משם. שתי הנשים בכנו והעתירו דברים על אבי, כי יגלה להן מקום הנער. ולא אבה אבי. עברו שבועות מספר, והנה בא איש ממרנופול ויספר בפשיטות, כי ראה את הנער הנעלם שם, והוא לומד בבית־הספר. לא התעצלה אמו ותסע לעיר מרנופול.

שם ררשה למקום בית־הספר ועמדה עד כי ראתה את בנה. לקחתו עמה והחזירתו אל ביתה.

עכשו נתפרסם הדבר, שיר אבי היתה באמצע. החלו הרדיפות. ראשית־כל ירדו החסידים עם אבי לחייו. היו הולכים אל אבות תלמידיו ואיימו עליהם, שודאי יכניס אבי את בניהם אל ה'שמד'. ואם אמרו האנשים בתומתם, שאינם חוששים לזה, היו מאיימים עליהם, שיקפחו גם את פרנסתם. לאמי היה מודע קרוב ממשפחתה, איש עשיר. הוא היה אפטרופסה אחר מות אביה, והוא שהכניסה לחופה. כל הימים היה מתיחס אל אבי בחבה וכבוד, ובניו היו לומדים לפניו. לא נחו ולא שקמו הקנאים, עד שהוציא את אבי מביתו. בסוף שנת תרכ"ג ראה אבי, שאי־אפשר לו לעמוד בפני שונאיו, עזי־פנים ועזי־נפש, וגמר ברעתו, לעקור דירתו מעיר סמניסלוב. אחד ממכיריו, איש משכיל, היה בא במשא־זמנן עם סוחרים ברוסיה. באה לו אגרת מאחד הנכירים בעירה שוונניץ בפורוליה, כי הוא מבקש מורה לבנו יחידו. על־פי עצתו של אוהבו הסכים אבי לקבל הצעה זו. אחר חג־הסוכות שנת תרכ"ד עזב אבי את העיר סמניסלוב והלך לשוונניץ. הוא עבר דרך העיר זלישצ'יק, אשר שם ישב כבר דודי ר' אריה־ליב. אבי נתעכב בעיר הזאת, אלא שלא הלך אל דודי להתאכמן בביתו, כי חשש שמא יגרום לו רעה בזה. מבית־מלונו כתב לו אגרת ושלח ביד נער אל דודי. באגרת זו אמר לו, — שאם הוא חושש לעצמו, אל יאמר דבר, ואבי יעשה דרכו למחרת־היום. אבל דודי בא אליו תיכף ולקחו עמו אל ביתו. עצתו לאבי היתה, כי לא יוסיף עוד להתגרות בחסידים, אלא יחכה עוד איזה זמן ואחר־כך יחזור אליהם ויקבל על־עצמו תשובה. וראי, שלבסוף יסלחו לו.

אבי הלך ללכתו וישב בשוונניץ. לחג־הפסח אמר לחזור לביתו. הימים ההם היו ימי מצב המצור בגליציה, כי בסיבת מרידת הפולנים ברוסיה בשנת תרכ"ג חששה ממשלת אוסטריה, שמא תתפשט המרידה גם בגליציה. לאבי נתנו בשעת הלוכו תעודת־מסע לששה חדשים, והוא חשב שיספיק לו זה עד חג־הפסח. אלא ששכח, כי שנת תרכ"ד היתה שנת־עבור, ושבעה חדשי לבנה יתרים על ששה חדשי־חמה. בחזירתו עבר את הגבול דרך העיר סריגורה. הסקיד הרוסי לא אמר לו כלום. אבל הסקיד האוסטרי מעבר לגבול עכבו ואמר לו: הלא תעודת־המסע שבידך עבר זמנה. נזכר אבי עכשו בשעותו והתנצל לפני הסקיד. זה לא השיבו כלום, אלא כתב קצת דברים על־גבי התעודה ואמר לאבי: לך עם תעודתך אל בית־הפקידות העיר, ושם תשמע מה שצריך אתה לרעת. כסבור היה אותו המנוול, שאבי אינו מבין גרמנית. אבל מהז מאד נבהל אבי כשקרא בחוץ את דברי־הסקיד: בעל תעודת־מסע זו העביר זמנו. לתפוש אותו ולשימו במשמר עד אשר יאספו עוד כמותו ואחר־כך

ישלחו אותם בלוי'ת שומרים אל עירם'. לא הלך אבי אל בית-פקידות העיר, אלא נכנס לאכסניה יהודית וספר לבעל האושפיזא מה שאירע לו. ויחרד האיש ויאמר: אי-אפשר לי להלין אותך בביתי. כמעט ככל-שעה באים שומרים לחפש אחר פליטי-רוסיה, כי שמעו, שקצת פליטים פולניים באים משם מלובשים מלבוש יהודי. איעצך, כי תלך אל בית-המדרש, ואפשר שתמצא שם איש, אשר ימציא לך רוח והצלה.

הלך אבי אל בית-המדרש בלב מלא פחד. שם ישב עד לפנות ערב, לעת האסף המתפללים. השמש נחמהו בדברים ואמר לו, כי זקן אחד בעיר — ובערב הוא בא אל בית-המדרש להתפלל — עוסק במצות פדיון שבויים. כל היום לא אכל אבי מרוב הצער. בערב, אחר תפלת ערבית, נגש השמש אל אותו הזקן ויספר לו את הצרה, שבאה על אבי. נכנס הזקן עם אבי בדברים ואמר לו: רואה אני בכך, כי תלמיד-הכם אתה, בוא אתי אל ביתי ולין שם, ולמחר נראה מה לעשות. בא אבי אל ביתו, וישימו לפניו לאכול, אבל מרוב צערו לא נגע בלחם. ויגער בו הזקן ויאמר: הלא תלמיד-הכם אתה ואיך הנך מקטני-אמנה? אכול ולך שכב, ומחר אעסוק בפדיון-שבויים. ביום המחרת בבוקר, אמר בעל-הבית אל אבי: נמלכתי בדעת; בעירנו אי-אפשר לעשות כלום; אני נוסע לעיר צ'רנוביץ, ומשם אקוה להביא לך תשועה. היום בערב או למחר אני חוזר. ישב אבי כביתו כל היום, כי מתירא היה, שמא יפגש בשומרים, שהיו שואלים לכל איש בעל פנים חדשות להעודת-מסעו. ביום השני חזר הזקן מדרכו ואמר לאבי בשמחה: תשועת ה' כהרף עין. קח את תעודתך ושרוף אותה באש. אינך עוד נתין אוסמרי, כי-אם נתין טורקי. אני הבאתי לך תעודת-מסע טורקית כתובה וחחומה בידי הקונסול הטורקי. אין בה שום ריעותא. נשתומם אבי ושאל: הלא נתין אוסמרי אני, ואיך נתן לי הקונסול הטורקי תעודת טורקית? השיב לו הזקן: ומה איכפת לך? כלום יחוס גדול לך להיות נתין אוסמרי? לפי שעה אתה נתין טורקי, וכשתשוב לביתך תאמר, כי אברה לך תעודתך או נגנבה, ובמקום שמכירים אותך יעמדו לך מליצים, שיתנו לך תעודה חדשה אוסמרית. — אבל עם כל זה, הוסיף אבי לשאול, איך נתן לי הקונסול הטורקי תעודה? — וישחק האיש ויאמר: הקונסול הטורקי זה הוא יהודי כמוך, בזקן ובפאות. לא היה לו במה להתפרנס והכין לו, כלי-מכשירים והוא מוכר תעודות במחיר. — וכמה נתת לו במחיר התעודה? שאל אבי. ויען האיש בכובד-ראש: מצוה באה לידי, ולא אמכור אותה בעד כל הון. לך לשלום ותחוג בביתך את הפסח בכשרות, ותהיה אתה מלך. בהמכתך, ואשתך, מלכה. — כך נפרד אבי מאת מיטיבו ואיש חסדו. בלי שום מנשול בא אבי אל ביתו ונתעכב שם עד לאחר הפסח. מכיריו המציאו לו בנקל תעודה חדשה לשנה תמימה. אבי חזר לרוסיה וישב

שם עד סוף החורף שנת תרכ"ה, ורק לראש־השנה של השנה ההיא בא לביתו. כשבא אל ביתו לחג־הפסח תרכ"ה היה ברעתו תחלה לחזור לרוסיה. אבל הוא הסתכל בהליכות ביתו וראה, שאין הוא מתנהג בטוב. הוא היה שולח לאמי בכל חרש וחרש די הוצאות הבית. לצערו ראה, כי אין הילדים מלוכשים כהוגן. אמי לא היתה למורה בכך, לעשות מן המעט הרבה. בבית אביה ראתה עשירות. לפיכך לא רק שלא ידעה לנהוג את ביתה בהכנסה מצומצמת, אלא שעוד השקיעה את עצמה בחובות. באו קרובי־אבי מצד אמו, שהיו שונאים לאמי, והגוימו בדבר. ספרו בננותה, כי היא פורנית ביותר ומוציאה כסף ללא־צורך. נזקק השמן, וכיום שבת־הגדול בבקר בא שליח בית־המשפט והביא לאמי הזמנה מבעל־חוב, שתבע אותה לדין. ציור מצב זה הקוק בזכרוני. אמי ישבה בפנת הבית, ואבי — שראה את ההזמנה — לא נער בה ולא התקוטט עמה, אלא הלך בסערת לבו בחדר הנה והנה. אמי היתה בוש להסתכל בפניו. עכשו עמד לפניו והתחיל שואל אותה, איך בא הדבר? קמה אמי ממושבה ויצאה מן הבית. אבי קרא אחריה, כי תשוב, ולא ענתה לו. לסעודת־הצהרים חזרה וסעדה עמנו, אבל לא דברה דבר. זה היה קשה לנו, הילדים; כי היינו רגילים לראות את אבינו ואמנו משהוהחים בחבה בשעת האכילה.

אבי חשב מעתה לבלי לחזור לרוסיה, אלא שעדיין לא ידע, איך למצוא לו מעמד פרנסה. בליל פסח הלך להתפלל אל בית־המדרש. אחרי התפלה נגש אליו ר' אלכסנדר הורביץ וברכו בשלום. האיש הזה היה מטבעו קר מאד ומקמץ בדברים. אבל בפעם הזאת נכנס עם אבי בשיחה ושאל מה ברעתו לעתיד. עוד טרם הספיק אבי להציע לפניו את מבוכתו, והוא אמר אליו: שמע, ר' משה, לא טוב אתה עושה, להיות נע־ונד; הלא בעל לאשה אתה ואב לבנים. שב בביתך, וגם פה אפשר להמציא לך פרנסה. אל תתירא מפני החסידים. כלום אי־מסר על־מא בידי טפשים ורשעים? אני וחכמי נשתדל להמציא לך מעמד־פרנסה כעירנו. אבל התרחק מן החסידים, כי הם עובדי עבודה־זרה. אבי שמח מאד על דברי־נחומים אלה ויבוא אל ביתו שמח וטוב לב. ספר לאמי את דברי השיחה, ובו ברנע נשכח הכל, שאירע בביתנו לפני ימים מועטים. בכלל היה אבי בעל מזג רך מאד, ולא השיל מעולם אימה בתוך ביתו, ואפילו אם הקניטו אותו, לא עמד בכעסו.

אחר חג הפסח הוטב מצב אבי. מעט־מעט שילם את החובות הקטנים. מעתה היה למשכיל, ביד רמה. למד ולימד דברי השכלה וקרא בספרים חיצוניים, גם הטיף להשכלה בחוג מכיריו. התחיל להתרועע עם שאר המשכילים שבעיר, ועל החסידים היה אומר בפומבי, כי הם פלסתר ותורתם פלסתר. בית־אבי היה ועד לצעירים משכילים, שבאו ללמוד ממנו תורה וחכמה. ואעפ"י

שנכאש ריח אבי בעיני החסידים, ההמון היה מחבב ומכבד אותו. אבי היה בעל טבע דימוקרטי. הוא אהב את העם והיה מתקרב אל בעלי-מלאכה, שמצבם החברתי היה נמוך מאד בימים ההם. בשבתות היה מאסף בבית-המדרש את המוני-העם והיה מלמד אותם. ביהוד היה רגיל ללמד מדרש ואגדה. בזה היה מוצלח מאד וידע למשוך את לב העם לתורה. זוכר אני, כי פעם אחת באו בערב-שבת והביאו לאבי מתנה, שכר-למוד, מנורת-נחשת יפה במאד. העניינים האלה אספו פרוטות פרוטות, כדי לקנות את הנחשת, ושני צורפי נחשת, שהיו בחברתם, התנדבו טעשה-ידיהם. סירב אבי תחלה לקחת את המתנה מידם; אבל העניינים עמדו על דעתם ואמרו, כי שלו גדול משלהם. הם נתנו לו בלי נחשת, והוא נתן ונותן להם תורה, אשר יקרה היא מפנינים. ציור יפה כזה, שנשאר חקוק בזכרוני, לא ראיתי עוד מימי. אני מצטער מאד, כי לא באה מנורה זו לידי. אילו הייתי מעמיד אותה באיזה מוזיאום עברי, היתה עולה בערכה הפנימי על כל החפצים היקרים שבו.

ימי-שלוחה היו לאבי. כשהוטב מצבו החליף את דירתו באחרת נאה הימנה, וגם הכנים אל ביתו מטלטלין הדישים. אמי התאמצה לנפות את הבית ולעשות נהתיירות לאבי. אבל ימי-השלום לא ארכו. בסוף חדר שיון שנת תרכ"ז חלתה אמי. מחלתה נכרה מיום ליום. פעמים ביום היה בא הרופא, וגם עשו כפעם בפעם, קונסיליום. את הילדים הבהילו בכל יום לומר תהלים. כה עברו כששה שבועות. בערב שבת, ט"ו באב, אמרו הרופאים גואש לחייה. כליל שבת, אחרי הדלקת הנרות, התחילה גסיסתה. באו השכנות והוציאו את הילדים מן הבית. גם אבי לא היה יכול לבסוף לעמוד בגסיסה הארוכה ונכנס אל בית אחד השכנים. אני לא ישנתי בלילה, כי נדדה שנה מעיני. כשעה אחר חצות קמתי בלט ממטתי, לבשתי את בגדי ויצאתי מן הבית. הלכנה עמדה במילואה. בצד הרחוב היתה כאר מלאה על גדותיה, והמים היו מזהירים לאור הלכנה. נכנסתי אל ביתנו, שלא היה סגור, ובאתי אל החדר, שבו שכנה אמי. עדיין שמעתי את נשימתה. בפנה אחת של החדר ישבו שתי נשים, ולפניהן עמד שלחן קטן, ועליו נרות דולקים. שאלו אותי הנשים, על מה באתי? עניתי להן, כי אי-אפשר היה לי לישון וחזרתי לביתנו. לא אמרו עוד דבר, וישבתי בצדן על ספסל נמוך. אחרי שעה קלה קמה אחת הנשים והלכה אל מפת אמי. הרכינה עצמה עליה ואחר-כך לקחה שמיכה לבנה ופרשה על גביה-מטה ועל פני אמי. שאלתי: מדוע את ככה עושה? השיבה: כך חפצה אמר. — ומה שלומה? הוספתי לשאול. — עכשו טוב לה, אמרה ותשב למקומה. התחילו שתי הנשים משיחות. פלא בעיני, כי כל מלה ומלה של השיחה הפטפטטית נקבעה בזכרוני. אשה אחת ספרה לחברתה, איך היא אופה את הלחם; היא מערבת קמה-שעורים בקמח-שיסוף, כדי ללכך את הפת. אחרי-כך התחילו

לספר מעשים מבהילים בשדים ורוחות ומתים. נודעו כל נופי למשמע הדברים.

ביום השבת, בשעה השמינית בבקר, נכנסה אשה זקנה אל החדר, דורת אבי. כשראתה את המטה ושמיכה לבנה פרושה עליה נתנה קולה בכבי. אז ידעתי, כי מזה אמי. הזקנה לקחה אותי אל ביתה, שהיה בקצה העיר. שמה באו אחר־כן שאר הילדים וגם אבי. כל היום בכיתי. אחר הצהרים הלכתי החוצה, ולפני הבית שחקו ילדים. הם קראו אותי לשחק עמהם. אמרתי להם: יתום אני, והוספתי לבכות.

בשבת, נחמו' שנת תרי"ד ישבה אמי בבית־הכנסת, כלה נאה, ופניה היו מזהירים כאור הלבנה. בשבת, נחמו' שנת תרכ"ז שכבה מזה על מטהה. במוצאי־שבת, לאור הלבנה, הביאו את אמי לקבר.

* *

אספר כאן אופן חנוכי בילדותי. בראשית הקיץ, שנת תרכ"ד — אבי היה אז ברוסיה — הכניסה אמי אותי לחדר. התחלתי ללמוד הקריאה העברית. המלמד, ר' ישראל, היה איש בעל לב טוב ואוהב מאד את תלמידיו ותלמידותיו, גם לא העמים עלינו עבודה קשה. כמעט כל היום היינו, הילדים והילדות, משחקים בחצר. עוד אזכור קצת שירים דרדקאים, שהיו שנונים על פינו כששחקנו. גם אשת המלמד, הרבנית, היתה אשה טובה מאד ונהגה חבה גדולה בילדים ובילדות. לשעה קלה היו קוראים אותנו ללמוד, ואחר המלמד הזרנו לשחק בחצר. במהירות למדתי את הקריאה העברית. עוד בימי הקיץ שנת תרכ"ד נכנס המלמד אל אמי וסיפר לה, כי מהיר אני לקרוא. ואף־על־פי שלא היה הוא אלא רק מלמד דרדקי, קבל על עצמו ללמדנו גם חושב'. כה עברו עלי הקיץ של שנת תרכ"ד והחורף של שנת תרכ"ה. כאשר חזר אבי ונתישב מחדש בעיר סמניסלוב בראשית הקיץ שנת תרכ"ה. אמר לחזור אחרי מלמד טוב, שילמדני מקרא. בא אליו איש צעיר, שאמר בימים ההם, לעשות לו חדר. הוא פתה את אבי בכל מיני פיתויים, שימסור אותי על ידו. אמר, כי אם יודע הדבר, כי ר' משה מסר לו את נערו, ודאי ימצא תלמידים רי־צרכו. נפתה אבי לדבריו, אבל נכשל בפעם הזאת במלמד שאינו הגון. הוא היה רודה בתלמידיו ומכה אותם. אותי לא הכה, כי היה מתירא מפני אבי. לפי כמה סימנים, שעכשו אני מכיר בטובם, היה האיש הזה לקוי במחלה סכסואלית מזהמת מאד, במחלת הסאדיות. רווק היה בימים ההם, וכמה גדולים דברי חכמים: לא ילמד רווק סופרים. אמנם לא ידעתי סיבת הדבר, אבל כל הימים הייתי מרגיש גועל־נפש, כשהיה נוגע בי. מי יודע, כמה ימים הייתי עומד בחדר המלמד הזה, וכמה היתה נשמתי מלוכלכת בזוהמתו;

אלא שבפעם הזאת עמדה לי אמי, שהיתה מצטערת, שעוד לא התחלתי ללמוד גמרא. אבי היה חפץ, שאלמוד תחלה מקרא ומשנה והתאמץ להסביר לאמי, שזה הוא הסדר הנכון. לא שמעה אמי לדבריו והמרידה אותו תדיר, שימסור אותי למלמד אחר, אשר ילמדני גמרא. לבסוף הסכים אבי לה ושלח לקרוא את אחד ממלמדי הגמרא והבטיח לו שבראשית הקיץ תרכ"ז אכנס אל חדרו. את השיחה בין אבי ואמי שמעתי, וכשנודע לי, כי עוד ימים מועטים אצא משעבודי לאותו המלמד המזוהם, לא ידעתי למשול ברוחי, אלא העזתי פנים בו ואמרתי לו: עוד מעט, ואיני עוד מתלמידך. בא אותו האיש בבהלה אל אבי והתחיל עוד הפעם לפתות אותו בדבריו. אבל אמי עמדה ברעתה, כי כבר הגיעה שעתי ללמוד גמרא.

בהדר המלמד החדש למדתי מקרא עם רש"י וגמרא. המלמד היה איש טוב וחכם מאד את תלמידיו; אלא שלא קבלתי הרבה ממנו, כי הוא עצמו לא ידע הרבה. אחר מות אמי הוציא אבי אותי מן החדר ואמר, כי מעתה ילמדני הוא עצמו. הזר לסדרו. לימד אותי תורה וספרי נביאים ראשונים וגם משנה. תחלה למדני מסכת ברכות, אחר-כך התחיל ללמדני מסכת שבת. הפרק הראשון עבר בשלום, אבל כשבאתי לפרק השני: במה מדליקין ובמה אין מדליקין, נכשלתי באותם השמות המזוהים, שתרגומם לא הייתי יכול קולט אל מוחי. למדתי ושכחתי. עד היום מינת זה בסכעי, שאיני יכול לקבוע בזכרוני „נומנקלטורה“. כשלמדתי בחיי כמה שפות זרות, כך היה מנהגי: הייתי לומד תחלה מעט מדרוק השפה, כדי להכיר בנסיות השמות והפעלים, ותיכף התחלתי לקרוא. המקרא היה עולה לי תחלה בקושי, והייתי צריך לבזזע של מלון; אבל לאט לאט הורגלתי בשפה, וכשהיתה לי ידיעה מספקת בה, הורתי ולמדתי את דקדוקה בשלימות. דז'ואן סטוארט מ"ל מספר, שבאופן כזה למד יונית בהיותו בן ז' שנה.

כשראה אבי, שאיני מצליח בלימודי, לא נתיאש ממני, אלא ההחיל ללמדני גמרא. בלימוד זה הייתי מצליח. במקרא למדני בכל יום פרשה אחת או שתיים. לי לא הספיק שיעור זה, אלא הייתי קורא בספרי נביאים ראשונים בעצמי, וכשנמרתי את הספרים ההיסטוריים קראתי את ספרי עזרא ונחמיה וספרי דברי-הימים. לאבי לא הגדתי. בספרי ההיסטוריה הייתי שקוע, ודמיוני הילדותי היה נהנה מן הספורים עינג בלי שיעור וקצב. עד כמה שמחתי כשהגעתי לספורי המאורעות של המלך דוד, שגבר על אויבי ישראל ורומם את האומה הישראלית לידי מדרגה גבוהה. אבל כשם שהייתי שמח בבנינו של עמנו הייתי מצטער מאד אחר-כך בהרבנו. מאד נעצבתי למקרא המאורעות הרעים, כי ירד עמנו ממדרגה למדרגה. לאחר שנמרתי את הקריאה חזרתי על הספרים ההיסטוריים פעמים אין מספר. ואפילו שידעתי עכשו את הסוף, היה לבי מתרומם בכל

פעם, כשהגעתי למעשה תקפו ונכורתו של המלך רוד. לבסוף ידעתי את הספרים האלה כמעט על-פה.

בבית אבי היו מתאספים כפעם בפעם קצת משכילים, ללמוד תורה והשכלה ספיו. באמת לא היה זה למוד, אלא מין טיול למודי. לפעמים היה אבי קורא לפניהם פרשה מדברי הנביאים וטפרש אותה להם לכל פרטיה. אבל לפעמים עבר הערב בשיחה של תלמידי-הכמים, או שהיו מתווכחים בדקדוק הלשון העברית ובמליצתה. אני הייתי יושב תדיר על-יד אבי ושמעתי את דבריהם. מובן, שלא הייתי מתערב בשיחתם. פעם אחת נכנס אלינו צעיר, חציו משכיל וחציו לץ. אמר אל הנאספים: עד שאתם מתווכחים בענינים גדולים, אמרו לי, היכן נמצא המקרא? מלך עוזר? השיבו לו: אין זה פסוק, אלא דברי-תפלה. אמר להם: כדום אני יודע, שאלו דברי-תפלה? אבל יודע אני, כי נמצאים גם במקרא. — עכשו היא הקונקורדנציה בכל בית משכיל, ומי שאינו יודע דברי-המקרא, היכן מקומם, הוא מבקש בקונקורדנציה. בימי ילדותי לא היה זה נוהג. את הקונקורדנציה ראיתי כפעם הראשונה, כשהייתי בן י"ז שנה, ונפלאתי מאד על המלאכה היקרה הזאת. ולפי שלא היו סומכים עצמם על הקונקורדנציה היו בקיאים מאד במקרא. על שאלת אותו הצעיר לא ידעו להשיב. בקול נמוך אמרתי: הלא זה מקרא מלא — שלשים ושנים מלך עזר אתו (מלכים א', כ' י"ו). וישחק הצעיר ויאמר: זה הילד בייש אתכם הזקנים. אחד מן הנמצאים אמר: אין זה אלא טקרה; ודאי, כי היום למד פרשה זו. אמרתי לו, שבקי אני בכל הספרים ההיסטוריים, ויכול הוא לשאול אותי בכל מקום שהוא חפץ. לקח האיש הזה ספר התנ"ך בידו והתחיל לשאלני. אמרתי לו: לא כך היא המדה; הלא רואה אני, באיזה ספר אתה עומד, הסוף פניך, כדי שלא אראה את הספר, ואחר-כך תשאלני. שחקו כולם על עזותי, והאיש השואל הפך את פניו ושאלני כמה מקראות — דוקא רק שתי מלות ולא יותר. וכשראו אותי משיב כהונן על כל השאלות, הללו אותי ואמרו אל אבי: צריך שתשגיח על הנער הזה.

מן היום ההוא לימד אותי אבי בשקידה מרובה. צעיר אחד, שהיה יוצא ונכנס בביתנו, נתן לי כסף מעט, לקנות ספרי לימוד לשפה הגרמנית. אבי למדני הקריאה והכתיבה גרמנית ולטינית. זוכר אני, שרק ראשי-פרקים, הכללים הראשונים, מסר לי אבי, ובעיקר למדתי הכל בעצמי. רק בסרט אחד היה אבי מקפיד מאד: כתיבה יפה ותמה. הוא עצמו היה כותב יפה מאד, וכל מי שלא דיוק בכתיבתו לא היה בעיניו מן הישוב. הוא היה משרטט לי את הניר וחתך לי קולמוסים — כי קולמסי-מתכת עדיין לא היו.

ספרי קריאה לילדים ולנערים בעברית לא היו בימים ההם, וגם לא הרגישו בחסרונם. היו מלעיסים את הילדים בענינים למעלה מכחם והשגתם;

המיתו בהם את הרגש והעמידו הכל על השכל — או יותר נכון, על הספקחות. אפילו ספורי המקרא, היפים כל-כך ולוקחים לב הילדים בפיוטם, היו מקלקלים בפירושי הבל, להוציא את הדברים מפשטותם הטבעית ולהעמיד אותם על חידודים. כמה טובה אני מכיר לאבי, כי הצילני מההנוך המקולקל הזה. בילדותי נתן לי למקרא את "בית-ספר" לבן-זאב. בחלק השני נמצאים דברים טובים ויפים למקרא. זולת-זה מצאתי בתוך ספרי אבי את "ספר-הישר", ומאד נהניתי מספורי-אגדות הקבועים בו. גם ס' "צמח דוד" מצאתי וקראתי בו, ואף-על-פי שהוא רק כרוניקה עורר כלבי את התשוקה ללימוד ההיסטוריה, שהיתה בי מטבעי. בנרמנית באו לידי כמה ספורים יפים לבני-הנעורים. ספורי בדותא לא קראתי. לפי-דעתי צריכים במקצוע זה לזהירות מרובה. ספורי אנדרסן הם יצירות פיוטיות נעלות, ואין שיעור לתועלת היוצאת מהם לבני-הנעורים. כמותם גם ספורי הוף, שקראתי אותם בילדותי, והיתה לי הנאה גדולה מהם. אבל ספורי-בדותא, שאספו האחים גרים, הם כאמת שיחות מקוריות לא של ילדים, אלא של עם דרדקאי. יש בהם ערך פולקלורי גדול, ולפיכך נחשבים על מקורי ההיסטוריה של תרבות האנושית, אבל אינם ראויים כלל למקרא ילדים, ומכל-שכן של ילדים עבריים.

ראה אבי, כי איני צריך לו בלימוד הספרים ההיסטוריים של המקרא, החל ללמדני ס' ישעיה. זה היה בחורף שנת תרכ"ט. בימי החורף למדני ס' ישעיה מתחלתי ועד סוף, אף-על-פי שהיו הימים האלה רעים וקשים לאבי — מה שאספר להלן. עורני זוכר את הרושם העז, שעשה עלי ספר נבואי זה. מבלי שאמר לי אבי כלום הרגשתי בהבדל העיקרי מפרשיות לפרשיות באותו הספר. שירי-גאולה בנבואות-הנהמה מפרשה מ' ואילך רוממו את נפשי. בנבואות האהרונות הרגשתי כבר את העצבות המרחפת עליהן. מה שהרגשתי בימים ההם, מבלי-הבין את הדברים, היה לי אחר-כך ליסוד מדעי, להבחין בין היסודות השונים שבס' ישעיה.

* * *

אבי נשא אישה אחרת. הוא היה מטופל בילדים קטנים ואי-אפשר היה לו להיות שרוי בלי אישה. אבל שניאה היתה לפניו, כי נשא נערה צעירה, שעדיין לא מלאו לה י"ח שנה. היא לא ידעה להתנהג כראוי עם היתומים, ומטבעה היתה רגזנית וקפדנית. זה גרם לי, שלא היו לי ימי-ילדות וימי-נעורים כלל. עם-כל-זה לא ארבר כננות אישת אבי. היא היתה אישה כשרה וצנועה ונהנה כבוד באבי. מתנאה היתה, כי בעלה הוא תלמיד-הכם גדול ואדם מלומד, ואילו היו נותנים לה כל חללו של עולם, לא היתה מחלסת את גורלה, היותה נשואה לאדם חשוב כזה, כגורל העשירות המופלגות. גם ידעה לנהג

את הבית בשכל טוב, לעשות מן המעט הרבה. היא העמידה את ביתנו על מדרגת הבינונים. כאשר קבע אבי את ישיבתו בלבוש, היה ביתנו מפורסם בהשכלתו, וכמה מחשובי העיר היו באים אל אבי. גם אני התרועעתי עם נערים כגילי, רובם בני עשירים, ולא הייתי מתבייש מעולם, להכניסם אל ביתנו; כי היה מצויין בנקיות, ומעולם לא היה נראה, כי פרנסת אבי כצמצום כשנדלנו היתה אס-חורגת נזהגת כבוד גם בנו, כי תמיד היתה מתיחסת לתורה והשכלה ביראת-הכבוד.

אפשר היה לאבי לשבת בעיר סטניסלוב בשלוח, אבל אהבתו העצומה להיהדות, לתורת-ישראל, היא שהפרידה אותו משלוחו. הוא הכיר, כי הזמנים משתנים. כבר התחילו קצתם לשלוח את בניהם לבתי-הספר הכלליים. ראה אבי, כי רוב תלמידי בתי הספר יוצאים לתרבות רעה, ובכל-אופן הם גדלים ללא ידיעת התורה. עתידה תורה שתשתכח מ-ישראל — דאגה זו היתה מנקרת במוח אבי תמיד. כסבור היה, כי אפשר לעמוד בפני הגל השומץ ע"י ביה-ספר עברי לתורה וללימודים כלליים. זהו האידיאל, שאליו נשאו את נפשם המשכילים הראשונים. אבי שמע את שמעו של הרב המפורסם ר' שמשון רמאל הירש, אשר יסד בפרנקפורט בית-ספר שכזה. לעשות כמותו — זה היה האידיאל שלו. היו דבריו עם כמה מטשכילי העיר ומעשיריה, ולבסוף הסכימו לו. צריכים היו עוד להסכמת הרב. זה היה איש גדול בתורה, מתנגד ואף-על-פי שלא היתה לו השכלה כללית הסכים לבסוף להצעת אבי. בשבת, שובה' שנת תרכ"ט דרש הרב בבית-הכנסת, ובסוף דרשתו דבר גם בענין החנוך, שצריך תיקון. גדולי ישראל בימים הראשונים היו מצרפים את התורה עם החכמה והצליחה; גם ידעו, מה להשיב לאפיקורס'. לפיכך טוב גם בזמנו לאחר תורה עם דרץ-ארץ ולגסד בית-ספר, שהיו בו לימודי-תורה ולימודי-הול. ואם יהיה כן, לא ילכו נערי ישראל לבתי-הספר הכלליים ולא יצאו לתרבות רעה. כשיצאו מבית-הכנסת אמר אבי אל אחד המשכילים בהלצה: אס-כן נגמר הדבר — הוד קדושתו' הסכים להצעתנו.

ימים מספר אחר הסכמה זו נפלה דליקה בעיר. זוכר אני את תחלת המאורע הקשה הזה בדיוק. השעה היתה אחת ושלשה רבעים לאחר הצהרים. אנו ישבנו לסעוד פת-הצהרים, והנה נשמע קול הפעמון הודך והזק. יצאנו החוצה לשאול, מה אירע בעיר. אמרו לנו: דליקה נפלה בעיר בקצה המזרח; דירתנו היתה בקצה המערב. אס-כן נחזור לסעודתנו. היום היה חם מאד, שילחי דקייטא. רוח חזק נשב, ובעוד שעה אחזה האש בכל פנות העיר. התחילו להציל מפני הדליקה. אנו יצאנו חוץ לעיר וישבנו על פני-השדה, ואבי היה הולך וחוזר להציל את מטלטלי הבית. להבטיח באחריות—זה לא היה עדיין נהוג בעירנו. עד הערב היה אבי הולך וחוזר מן הבית אל השדה ומן השדה אל הבית. אס-חורגת

ישבה בבית, לשמור את המטלסלין מפני הגנבים, ואנו הילדים ישבנו על הכלים על-פני השדה. טורח אבי אי-אפשר לצייר. כמה פעמים נפל על-פני השדה מלוא-קומתו מעמל היום, ובכל-פעם היה זוקף את עצמו להוסיף ולהציל את כלי-הבית. כך היתה עבודתו עד חצות הלילה. אנו ראינו את הדליקה מרחוק ולא ידענו, עד היכן הגיעה. אלא שראינו, כי היא הולכת ומתקרבת אל רחוב רירתנו. לאור-הבוקר חדל הרוח. אחרי איוו שעות באו מכבים מלבוב ומצ'רנוביץ והשקיעו את הבערה. אבל בכתים ובחצרות היתה האש בוערת עוד כמה שבועות.

בית-אבי לא נשרף. לראות עינים לא היה לנו שום נזק. אחר ימים אחדים באו נדבות לתמיכת הנשרפים; קבלו ניוזקים ואינס-ניוזקים. מובן, כי אבי לא פשט יד לקבל נדבה. אף-על-פי שבאמת ניוזק הוא הרבה. חולשתו היתה גדולה; אבל לא די היה לצרה זו, אלא קמה עליו צרה איומה.

החסידים הקנאים הסיתו בו את ההמון, מרי-נפש, ובפרט את הנשים המפשיות. אמרו, כי אבי גרם לשרפה זו, כי חפץ היה להדיח את ישראל מאחרי הדת. בעונו לקחה כל העיר. אי-אפשר היה לאבי לצאת מן הבית מיראתו את ההמון. כך עברו עלינו כמה שבועות בפתח ובכהלה. כל זה השפיע על אבי לרעה. נפל לתוך מרה שחורה, וצערו היה מרובה. כמעט שהיינו יראים, שמא יאבד את-עצמו לדעת. באים אלינו עכשו, מליצים ומספרים בשבחה של החסידות. מי שלא ראה את המאורע, אשר אירע לאבי בחורף שנת תרכ"ט, לא ראה מחזה מנוול בעמנו מימיו. יאמרו מה שיאמרו, לי כרי, כי החסידות הביאה ריאקציה קשה ומכוערת לעולמנו. כמה מן העלבון ומן הרדיפות, אשר סבל כל איש משכיל מתנרת ידי החסידים הקנאים. מספרים לנו מ"תורתם"; אבל זוהי תורת-שעמום, סמפוט וגמנום — אפילו מה שהם מביאים דברי פילוסופיה, כביכול, מתורת החסידים. מינים את מעשיהם בספורי-אגדה; אבל אלו הן שיחות בטלות, שאינן מספיקות להוציא את הדברים מפשוטם. כל הסופרים המציירים את היופי שבחסידות מזייפים את ההיסטוריה ועתידים ליתן את הדין.

מחלת-אבי הלכה וגברה. לערך בחודש שבט באו קרובי אשתו ולקחו את אבי, שלא מדעתו ורצונו — משתמשים היו בחולשתו הגופנית — והושיבו אותו בענלה והוליכו אותו אל "יהודי טוב", אל איזה "רבי" עס-הארץ וגם-רוח, שכל עסקו היה לרמות את הנשים ולקחת פדיונות מידהין. נבלה כזאת, להוליך תלמיד-הכם מצויין אל עס-הארץ ורמאי, אי-אפשר להבין בלי ידיעת הירידה המוסרית של בני-הדור ההוא בנליציה. מובן, כי מעשה זה הגביר את מחלת אבי יותר ויותר. בערב-שבת חזר לביתו, וביום השבת היה נרעש באופן מכהיל. ראו זאת קרובי אשתו ואמרו, כי עכשו מתאבק הרבי עם השמן המקטרג; הוא

מרניו את התורה שבאבי על אפיקורסותו. אחר עבור כמה שנים היה אבי תמיד שמח בזה, שלא נישלה מחלתו ממנו בימים ההם, שהרי ודאי היו אומרים, כי זה הוא מופת הרבי, ושלא מדעתו היה מסייע ידי עובדי עברה. ידי עובדי עבודה-זרה. מכאן ואילך היה אבי שונא את החסידים ואת החסידות שגאה עצומה, עד שלפעמים הייתי אני מזכירו, שסוף סוף גם החסידים הם בני-ישראל. הוא היה משיב על דברי, קצת בשחוק וקצת ברוגז, בעושה מעשה עמך.

אחר חג-הפסח תרכ"ט הלך אבי לטייל ונסנש באחד ממכיריו. זה דרש לשלמו ושאלו, על-מה הוא דל כל כך, וסניו עצובים. סח לו אבי, מה שאירע לו בימי החורף. נענה ירדו ואמר לו: רואה אני בכך, כי חולה אתה מחלת-הגוף ומחלת-הנפש ביחד; מחלת-הגוף מנכרת את מחלת-הנפש, וכן להפך. על-כן ירדתי, הזהר תחלה בבריאות-הגוף, ובפרט במאכל, שלא תאכל בערב מאכל קשה לעיכול. וגם הסר כעס מלבך ואל תשים לב לחסידים המקללים אותך. יקללו הם, ואתה תבורך. שהרי יודע אתה, שכל-מה שאתה עושה, לכך לשמים, לפונת-ישראל ולקיום תורתו. דברי-נחומים אלה נכנסו אל לב אבי, וכשבא אל ביתו הכרנו בו, כי הוטב מצבו. מעט-מעט רפתה מחלתו ממנו. בליל חג-השכונות הלך אל בית אחד ממכיריו, להיות שם ער בלילה כפיהמנהג. משם הלך להתפלל בבית-המדרש, וכשחזר אל ביתו אמר בלב שמח: גרפאתי.

אבל למן הימים ההם נמאסה עליו הישיבה בעיר סטניסלבוב, ועל-כן שם אל לבו לצאת משם ולקבוע ישיבתו בעיר אחרת. אחד המשכילים והסופרים העברים מבני הדור הקודם, הלל כהנא, יסד בזמן ההוא בית-ספר עברי בעיר בומושן ברוסניה. הוא הכיר את אבי — כמדומה לי, שהיה בן-עירו — והוא שעורר בלבו את התשוקה להשכלה. הלל כהנא הציע לפני אבי, שיבוא לעיר בומושן להיות שם מורה בבית-הספר. אבי הסכים לזה, וכבר היה הדבר נגמר ביניהם. עכשו באה אמו הזקנה והתחננה לפניו, שלא יעקור דירתו, ללכת להשתקע במקום רחוק. אבי היה נוהג כבוד רב באמו, ועד-כמה שהיתה לו הישיבה בעיר סטניסלבוב קשה, שמע לדבריה. זקנתי נפטרה בחורף-שנת תר"ל, ועם זה היה אבי נקי מחובתו לאמו. שאל את הלל כהנא בבומושן, אם אפשר לו עוד לבוא אל בית-ספרו, והנה לא היה עוד המקום: סנוי. גמר אבי בדעתו, לבקש לו פרנסה ברוסיה. בסוף שנת תר"ל הציעו לפניו, להיות מורה בבית אחד הגבירים באחת מערי רוסיה. אבי הסכים לזה, ואחר ימי הסוכות שנת תר"א הלך לשם. — לי גרם זה הספד מרובה, כי נשארתי, דוקא בימים שהייתי צריך לחינוך, בלי מורה.

אבי מסר את עניני לימודי בירי אחי הגדול, יצחק אהרן. הוא שקד על-הדבר הזה בנאמנות. אבל הוא עצמו היה עוד נער, בן מ"ד שנה. זולת זה היה:

מרוד בלימודיו. אותי היה מעורר משנתי בבוקר השכם ולמד עמי לאור הנר. כל־היום הייתי נעזב לנפשי. להצלחתי היה בא אלינו איש צעיר, יצחק מ., אחד מקרובי אבי. זה היה הנער המשכיל, אשר בעצת אבי ברח בשנת תרכ"ג לטרנופול, ובסיבת המאורע הזה סבל אבי הרבה. בחורף שנת תרל"א היה כבר צעיר מלומד. בעל ידיעות מרובות בעברית וגם בהשכלה כללית; איש נעים מאד כשיחתו המחוכמת ובמזנו הטיב. מרוב אהבתו לאבי קבל על־עצמו, לבוא אל ביתנו בכל יום, להשגיח על למודי הנערים, אף־על־פי שהיה מרוד כל היום בפרנסתו. ללמד אותי הרבה, לא הספיק זמנו. אבל בכל יום סידר לי, מה שעלי ללמוד, וגם היה רואה, מה למדתי ביום הקודם. בעיקר היה מורו אותי בלימוד השפה העברית. ולפי שכבר היתה לי ידיעה מספקת בשפה העברית וגם בשפה הגרמנית, היתה עצתו, שארגיל עצמי לתרגם מגרמנית לעברית. הוא היה אומר, כי התרגום משפה לשפה מביא לידי ידיעה שלמה בשתי השפות. הוא הביא לי ספר גרמני, תהלתו מאמרים קצרים וסופו ספורים שלמים, ואמר לי, שאתרגםם כלם. תמיד היה רואה את התרגום ומתקן את שבושי הלשון. כל־זה עשה בנעימות, באופן שהלימוד הביא לי עונג מרובה.

זה היה נמשך כל ימי החורף. ודאי שלא היה חנוכי באופן היותר טוב; אבל לא הייתי בטל מלימוד מכל וכל. חגיגת שנת תרל"א החליפה את חורגתי את דירתנו ונתישבנו בקצה העיר, במקום רחוק. אי־אפשר היה עוד לקרובי, לבוא אל ביתנו תדיר. גם אחי הגדול יצא מביתנו ונתישב באחד הכפרים, בכית אחד מחבריו, שעמו למד ביחד. הוא היה בא אלינו רק לעתים רחוקות. עכשו הייתי כל ימי הקיץ בלי מורה ובלי השגחה. הייתי לומד מעצמי. בתוך ספרי אבי מצאתי ספרי־המקרא עם פירושים שונים. למדתי מעצמי סי' ירמיה עם פירוש, מצודות דוד. אבל זה לא היה מספיק לי. גמרא לא למדתי כלל. מצאתי עוד בתוך ספרי אבי שני ספרים יקרים מאד: סי', האבות והבנים' לשלום יעקב אברמוביץ וס', תולדות הטבע' לאותו המחבר. האבות והבנים' הוא הרומן הראשון, אשר קראתי בחיי, ואי־אפשר לי לצייר את העונג הרב אשר השביעני הספור הזה. קראתי בו וחזרתי עליו פעמים אין מספר; כמעט שידעתי על־פה. גם בספר תולדות הטבע' קראתי הרבה, וביחוד בחלק הראשון, שיש בו ספורים יפים מאד על החיות. כל־כך השפיעה הקריאה הזאת עלי, עד כי עלה בדעתי לחבר גם אני שיר משיחות חיות. את השיר — היחיד שכתבתי מעודי ועד היום הזה — לא אזכור עוד; אבל קבועה בלבי השורה הראשונה, הלך הרועה עם השה'. כמדומה לי, כי ציירתי שיחה בין הרועה ובין השה. פעם אחת נכנס אחי הגדול אל ביתנו והראיתי לו את שירי. הוא שחק לי ואמר, כי השיר הוא, שרוע וקלומ' ואין בו מתוס. כל־כך המאים עלי את שירי, עד כי שרפתיו באש וגרדתי נר גדול, שלא להוסיף עוד

לחרו בחרוזים. אילו הייתי פיימן מטבעי, ודאי שלא הייתי עומד כנדר. אבל משעמתי על־דעתי נוכחתי, כי צדק אחי במשפטו.

בימי הקיץ שנת תרל"א אירע לי דבר, אשר קלקל את היסוד הדתי שבי. מטבעי הייתי בעל התפעלות דתית, אלא שהמצוות המעשיות לא היו משביעות את רוחי מעולם. עכ־כל־זה הייתי נזהר בהן. פעם אחת הלכתי לסייל ביום השבת אחר הצהרים. יצאתי על־פני השדה. מצאתי שם צעירים יהודים יושבים על מצע הרשא ומשחקים בקלפים. ברנע זה שכחתי, כי שבת היום. ישבתי לצד הצעירים וראיתי בשחוקם. סקחותי עמרה לי, כי תיכף עמדתי על חכמה? נו. עוד הם משחקים, והנה נפלה תגרה ביניהם: מי זכה בשחוק? אמרתי אני, שברי הוא, כי סלוני הצעיר זכה. אמרו לי: נער מבין אתה; אם־כן אתה תהיה הריין בינינו, ובידך נפקיד את הכסף, שתתנהו למי שיזכה. כך נמשך הדבר שעות אחדות. כשהיה אחד הצעירים מרוח הרבה נתן גם לי איזה מטבעות, לפנות־ערב קמו הצעירים לחזור לבתיהם. גם אני קמתי והלכתי אל ביתנו. ומה נבהלתי כאשר באתי העירה וראיתי את היהודים חוזרים כבר מתפלת ערבית. יזכרתי, כי שבת היום. ובבהלה השלכתי את המטבעות מידי. כשבאתי אל ביתנו מצאתי את אס־חורגתי לפני שער הבית, והיא אמרה לי: ודאי, כי מבית־הכנסת אתה בא; נלך אל בית אבי, ושם נשמע הברלה. עברתי על שתי עברות: הללתי את קרושת השבת וגם שקרתי. זה היה מנקר במחי זמן רב. מן היום ההוא לא חדלו ההרהורים מלבי, אם באמת מעניש האלהים את העבריינים — שהרי אותי לא העניש.

על־פיימקרה בא לידי בימי הקיץ ספר, אשר השפיע עלי השפעה מרובה מאד — ספר היסטורי, מסופרים בו מאורעות העולם מתחלת היצירה עד לערך שנת 1850. ספר זה, מחברו הוא וולטר, נכתב בעד תלמידי הנמסיה באוסטריה במחלקות הגבוהות. בעיקר הוא ברוח הדת הקתולית, אבל אין בו שום שנאה כלפי היהדות. אדרבא, מחברו נוהג כבוד רב בהיסטוריה המקראית ואומר עליה, שהיא מאירה את החשכה של התקופה היותר קדומה. לפי מצב החקירה בימים ההם היתה ההיסטוריה המקראית באמת ראשית ההיסטוריה הכללית. ספר זה קראתי בשקידה עצומה. כמעט כל המאורעות היו שגורים על פי וידעתי אותם בדיוק רב. ביחוד הייתי שקוע בספורי המרידה בפרנציה משנת 1789 ואילך. מאורע זה עשה בהתפתחותי תקופה. אין ספק, כי הנסיה לידיעת ההיסטוריה היתה בי מטבעי; אבל נסיה זו התפתחה כי בתחלה על־ידי הקריאה בספרים ההיסטוריים של המקרא, ואחר־כן על־ידי אותו הספר ההיסטורי, אשר בא לידי. בסוף ימי הקיץ שנת תרל"א בא אבי אל ביתו, ונדעתו היה לקבוע את ישיבתו באחת מערי רוסיה. גם קבל מאיזה נבירים דמי־קדימה, כמה מאות רוב־לצורך ההוצאה בעקירת ביתו ממקום למקום. אבל אס־חורגתי סירבה ללכת

לרוסיה להשתקע שם, ואבי ההזיר את הכסף לידי הניתנים. בעיר סמניסלוב לא חפץ אבי לשבת בשום אופן. והנה קצת זמן לפני זה אירע, כי לקחה אס־חורגתי במחלת־עיניה, וכמעט שהיתה מסויה לגמרי. אמה חרדה מאד על דבר זה ונסעה עמה לעיר לבוב, ששם נמצא בימים ההם רופא־עינים מפורסם. אס־חורגתי נרפאה כנקל ממחלתה, ולאחר שהזר לה מאור־עיניה הלכה לבקר קצת מכירים, שהיו לאבי בעיר הזאת. אחד מהם היה צעיר מעיר סמניסלוב, אשר נשא אשה בלבוב ונתישב שם. כאשר שמע מאס־חורגתי אה אשר עבר על אבי, היתה עצתו, כי יתישב אבי בעיר לבוב. בעיר זו לא ירדפו אותו החסידים, ובודאי ימצא שם מעמד־פרנסה. עכשו, שנמר אבי בדעתו, לבלי לחזור לרוסיה, שמע לעצת אשתו והלך לעיר לבוב, לראות, אם יצליח לכצוא מעמד פרנסה ולקבוע את דירתו שם.

בחול־המועד סוכות שנת תרל"ב הלך אבי אל העיר לבוב, ואחר חגי־הפסח הביא את כל בני־ביתו ונתישב שם בקביעות.

ב. ימי הנוער.

בתחלת חודש קא', בערב־שבת, בבוקר השכם באנו אל העיר לבוב. ארץ חדשה ושמים חדשים נגלו אז לעיני. עיר מולדתי היתה בימי־ילדותי קטנה ורובה יהודים. כמעט שלא ראיתי שם נוי, כי הם ישבו בקצה העיר השני. אבל העיר לבוב היתה גם אז גדולה, וכבר נמצאו בה כמאת אלף נפשות, ומתן כשלשים אלף מ־ישראל. הקהלה הישראלית בלבוב היא עתיקה, ויש לה היסטוריה קדומה, חשובה. לפני, בזמן שהיתה העיר מוקפת חומה, היו בה שרי קהלות: לפני מן החומה ונקראת, תוך־העיר, ומחוץ לחומה ונקראת, הוץ־לעיר. אחר־כן נתאחדו שתי הקהלות, אלא שעוד בימי נעורי היה הבדל ניכר בין שני היסודות האלה. יהודי לבובי, כשהיה נפגש בכנ־עיר קטנה, היה אומר לו קצת בנאוה: בן־עיר־קטנה. וכשהיה יושב בתוך העיר היה קורא לבן־עירו, היושב באחד המגרשים: יהודי־מגרשי. בתוך העיר היו נוהגים חוקים מגבילים בנוגע לזכות־הישיבה של היהודים, אלא שבמלוא זמן מועט קודם לביאתנו שמה. למשל, בקצת רחובות שבתוך העיר לא התירו ליהודים לשבת בהם כלל; בקצתם היתה הישיבה מותרת מצד אחד של הרחוב ואסורה מצד השני. בקצת רחובות התירו ליהודים לשכור חנויות ואסרו להם הדירה. מנוחך היה הדבר, כשעמד בית בקרן־זווית. בחלק אחד של הבית היתה הישיבה מותרת, ובחלק השני אסורה; או לכל־הפחות היה אסור לפתוח חלונות לצד זה. כל החוקים המגבילים האלה במלוא בימים ההם. אנו באנו בבוקר השכם והלכנו אל דירתנו. פרנסת אבי היתה עדיין מצומצמת מאד, ולפיכך לא לקח דירה יפה. אנו, הנערים, הרגשנו בזה, כי לא היינו רגילים בדירה דחוקה. אבל תיכף באו שני נערים, בני אחד ממכירי אבי,

ולקחו אותנו והלכנו ביחד אל אחד סגני-הסוּל, שהיה נראה לי נהדר מאד בראשית ימי האביב. גם הכנינים הגדולים, סביב לאותו הנק, הפליאו את לבי. אחר ימים מספר הציע אותו המכיר לפני אבי, שאנו הנערים נשב בביתו, והוא יסנה לנו חדר מיוחד לישון. זה הביא מעט רוחה אל ביתנו.

אבי זקף את קומתו בעיר לבוב ושכח את אשר אירע לו בסמיסלבוב. הקהלה הישראלית כלכוב היתה בימים ההם מעין קהלה אשכנזית. זה היה ניכר אפילו בשפה היהודית שהיתה שגורה על-פיות היהודים. עדיין היו נכרים בה סימני השפה היהודים של יהודי-אשכנז בדורות הקודמים. גם במנהגיהם ובמזגם ניכר היה עדיין המיפוס האשכנזי: תמימות מרובה, ענוה, אהבת-הבריות; לא היה בהם כלל מאותה השחצנות של היהודים בערים הקטנות בנלציה, שברובם נהנים מאונאת-דברים, לצער את חבריהם בחדורים עוקצים. אין היהודי הלבובי נוהג כן. ולפי שהיו תמימים ואינם חריפים להונות את חבריהם, היו בני הערים הקטנות אומרים על בני עיר לבוב, כי משעריה-העיר ולחוץ תפקע פקחותם. רוב היהודים היו בימים ההם אורתודוכסים, יראי-שמים ושומרי מצוה. אבל כבר נמצאו בהם גם יהודים משכילים, שפרקו מעליהם עול המצוות — לא כפרהסא, אלא כבתיהם. היו מונים אז שמונה חנויות של יהודים, שלא נסגרו ביום השבת. אבל כמה מן היהודים, ביחוד רופאים ועורכי-דין וגם קצת סקידי-המלכות מזוליס היו כבר במצוות. היו ביניהם גם משכילים, מטפוס יידי במינו. הכרתי איש חכם ומשכיל, בן-תורה, שאמרו עליו, כי הוא אחד מתלמידי ר' נחמן קרוכמל. הוא היה עשיר מופלג וישב בקצה העיר. כל היום היה יושב ועוסק בתורה ובחכמה. וכך היה מנהגו: בשבת היה יושב ומעשן ומעיין בפוסקים, אם הוצאת מחסה בשבת מותרת או לא. ובימי הפסח היה יושב ואוכל חמץ ונושא ונותן בספרי האחרונים, אם אפשר להתיר אכילת קטניות בפסח. מכיר הייתי גם באנשים בעלי-תורה, לובשים מלבוש יהודי, ואפילו בשמריי-מל של שבת היו נוהרים, והם היו אפיקורסים חריפים. בכלל היתה קהלת לבוב מסיבה יהודית נעימה מאד: אורתודוכסיה תמימה ביחד עם אפיקורסות יהודית, תורנית. מה שהיה נעים ביותר, זה היה היחס שבין שני היסודות האלה. היו מתוכחים זה עם זה, אבל לא ראיתי בהם אותה השנאה הארסית הנהוגה בוכות דתי. די היה להם כאילו הלצה, באיזה חדוד — ובשאר הדברים היה כל איש נוהג לפי דעתו. מכת-החסידים היו אז מעטים מאד. כתוך העיר היה רק, שמיכל' אחד, סתם בית-תפלה לחסידים, שהתפללו בנוסח ספרד. אבל לא היו מתיחסים על שום רכי'. ולפי שהיו רובם סוחרים והיו נוסעים תדיר לווין לשם משא-ומתן, היה אבי אומר עליהם בהלצה: אלו הם לא חסידי סדיגורה ולא חסידי בלז, אלא חסידי ווין. החסידים האלה היו נוחים לבריות ולא קנאו בשום איש. מחוץ לעיר היה נמ-כן, שמיכל' אחד או אפשר שנים; אבל גם להחסידים האלה, שבעיקר

היו, שייכים' להרבי מכלו, לא היתה שום השפעה. גם בעיר סמינסלבוב לא היו החסידים לא רוב מנין ולא רוב בנין, אלא מה שהיה חסר להם בבנין ומנין השלימו בעזרת. זה לא ראיתי בימינעורי בלבוב, שהרי אנשי לבוב היו מטבעם בעלי מזג טוב ונחלים לבריות. אבי לא היה צריך להסתיר את השכלתו, ואפילו בעלי-בתים פשוטים נהגו בו הרבה כבוד על תורתו והשכלתו. הקריאה בספרים חיצונים לא חשב לו איש לעוון.

בימים ההם שימש בלבוב ברבנות איש גדול, הוא הגאון ר' יוסף שאול נתנון, שמלמד גדולתו כתורה, היה גם מצויין באישיותו. זהו בכלל המפוס של גדולי הרבנים בדור הקודם, שכל-אחד מהם היה אישיות מיוחדת וקבע מין לעצמו. בתוך הרבנים האלה היה הרב אב' בלבוב מצויין ביותר. הוא היה עשיר בן עשיר, נאון בן נאון. אביו גדלו וחנכו באופן היותר טוב, ולא עלה על דעתו, כי בנו ישמש ברבנות. כאשר מינו את ר' יוסף שאול נתנון לרב בלבוב, אמר אביו: איני יודע, מפנימה קבל בני על-עצמו מורה זה. שכר-רבנות לא קבל הרב מימיו, וגם היה שונא מתנות. מטבעו היה ענו וצנוע, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה. כשכא אליו נער ל' מבחן' והכיר בו, שלמד תורה, היה שמח מאד. בכלל היתה ידיעת-התורה מחסה בעיניו גם על קצת מדות לא-טובות. פעם אחת העליב בחור אחד, שספרו לפניו בנגות. אחר קצת שעות נתחרט הרב על-זה ובכה ממש לפני אבי, כי הלבין פני בחור יודע תורה. שלח לקרוא את הבחור ההוא וכקש סליחה ממנו. ידיעותיו היו מרובות מאד. כמעט שלא הניח ספר עברי, שלא קרא בו — אפילו ספריהשכלה כשמצא, אפיקורסות' בספרי שי"ר, שד"ל, ומכל-שכן בספרי י. ה. שור, היה מתאמץ להשיב על דבריהם, אבל לא נודעו ולא דבר בנגות. כך היא דעתם, והוא חולק עליהם. פרנץ דליטש סח לי, כי נודמן עם הרב בקרלסברג; הכיר בו, שהוא תלמיד-חכם גדול, כי היה גם בעל הדרת-פנים. נתקרב אל הרב כאחד מגנייה-טיוול ונכנס עמו בדברים. כשראה הרב, כי הפרופיסור הגוי יודע עברית, שאל אותו אם הוא גויניום — את שמע גויניום כבר שמע וידע את שמו מתוך ספרי-חקירה עכרים. דליטש השיב לו, שאינו גויניום, אלא אחד מתלמידיו. לי אמר דליטש, כי הרב עשה עליו רושם גדול מאד, רושם קיים. הרב ידע, כי אבי קורא בספרי-חקירה בגרמנית. אבי נתקרב אליו תיכף בכואו ללבוב, והרב כבדהו מאד כגלל תורתו ושאר ידיעותיו. לפעמים היה שואל אותו, מה היא דעת צונץ בפרט מחקרי פלוני או פלוני. אמר לו אביו חבל, שלא למד כבודו גרמנית, והיה מוציא ענינים חשובים בספרי חכמת-היהדות שבלשון זו. השיב לו הרב בשחוק: אני שונא את החסידות ונוטה בכל דבר להקל — אילו הייתי קורא גרמנית, היו לועזים עלי, שאני אפיקורוס.

נשיתו להקל היתה גדולה מאד. היו קוראים לו, רבן של כל בני הנולה', מה שהיה במובן ידוע כאמת. כמעט מכל קצוי ארץ היו מריצים לו שאלות, והוא היה משיב לכל אדם, ועד כמה שאפשר היה מקיל. פעם אחת, וערב־פסח היה, נכנס אבי אל ביתו תיכף אחר ביעור־חמץ. אמר לאביו: אשמח כי באת; חסץ אני ללכת אל בית־המרחץ והרי אין דלתות חררי נעולות בפני הנשים הבאות ומציעות שאלותיהן. הישיבה עמי לשב כאן עד הוירתי, לפסוק הרינין. נתרצה אבי לזה. כאשר קם הרב כבר ללכת, אמר לו אבי קצת בענוה וקצת בהלצהו רבי, איני בקי בדינים כמעלתו—מה שיהיה ספק לי, אמריך. נתן הרב ענינו בו ואמר בכובד־ראש: חלילה וחלילה—מה שיהיה ספק לך, תכשיר. שהרי לאסור את המותר היא עבירה יותר גדולה מלהתיר את האסור.

הרב נתנוון היה מתנגד לחסידות ושנא את החסידים — עד־כמה שהיה אפשר לו על־פירשבעו לשנוא. לא את החסידים שנא, אלא את החסידות. כל ימיו לא היה הצדיק מבלו מעיו לבוא אל העיר לכוב, כי איים עליו הרב נתנוון, שלא יהין להכנס אל העיר. ואף־על־פי שלא היה כח־הרב יפה לאסור על הצדיק מבלו את הכניסה ללכוב, היה הצדיק שומע בקולו, כדי שלא להקניטו. כשהיה נצרך לבוא ללכוב, היה יושב מחוץ לעיר, ואנשי־שלומו היו יוצאים לקבל פניו. לא שמעתי מימי, שהיה אחד החסידים מכוה את הרב, אלא כשהיו מדברים בו, היו אומרים, הרב שיחיה. בנוגע להתנגדותו להצדיק מבלו, היו אומרים בענוה: אי־אפשר לנו להכניס את ראשנו בין שני הרים גבוהים.

תמיד היה הרב קובל על החסידות, שהם המעיפו את התורה. הרב ר' חיים הלב־רשמים מסנז, היה ר' יוסף שאול אומר תדיר אל אבי, הלא מגדולי התורה היה מתחלתו, וכשרבק בחסידות שכח את תלמודו. פעם אחת מייל עם אבי ואמר לו: רק עמיהא־רצות נמשכו אחר החסידות. השיב לו אבי: כלום בעל, התניא' ובעל, ההפלאה' עמיהארץ היו? נסתכל ר' יוסף שאול באביו ואמר לו: ר' משה, חושש אני, שמא אין תוכך כברך — כלום טוענים למסיתים?

לר' יוסף שאול נתנוון באה הרבנות כמעט בהיסח־הרעת. ארשום פה כמה זכרונות, שקבלתי מוקני הדור, וברובם לא נחפרסמו עד היום הזה. במחצית הראשונה של שנות המאה ה־ט שמש ברבנות בלכוב הגאון ר' יעקב משולם אורנשטיין (בעל 'ישועות־יעקב')—הוא רב אב"ד בלכוב שלשים שנה ויותר, ויחוסו אל המשכילים הראשונים ידוע. המליץ יצחק ארמר כתב עליו ובציוורו, מאוני־משקל', כי ספרו, 'ישועות יעקב', רב־הכמות, אינו אלא גניבת דברים, מה שליקט וקבץ מתוך ספרים אחרים. ההידוש שבו הוא רק שער־הספר. אלו הם דברי־מליצה; אבל אני שמעתי מוקני־הדור, שגם כמה לומדים היו לועזים על הרב, שהוא מאסף אל ספריו דברים שאינם שלו. יחוסו להמשכילים, מה

שהיה רודף אותם, אי־אפשר לזקוף על השכוננו, כי גדלה עליו השפעת אשתו הרבנית ובה יחידה, ר' מרדכי־זאב. זה נתן ידו כבר אל החסידים. גם מכמה אנרות שי"ר אנו רואים, שאינו מאשים את הרב ר' יעקב אורנשטיין כל כך, אלא את בנו ר' מרדכי זאב. חקפו של הרב היה גדול מאד, כי היה גם עשיר מופלג. הכירת מכס־הבשר הכשר היתה בידי אגודת אנשים, שהם העמידו את שי"ר לגובר, ומזה היתה פרנסתו. בא ר' מרדכי זאב והוציא את העסק מדי החוכרים הראשונים, כדי לקפח את פרנסתו של שי"ר. ובכלל היה ר' מרדכי זאב זה מסיל אימה על הצבור, וגם כמה מן הלומדים היו מרגנים אחריו. הגאון ר' צבי הירש חיות בא בימי עלומיו לפני הגאון ר' יעקב אורנשטיין לבקש ממנו, סמיכה, וזה הסכים לעשות בקשת הרב הצעיר. בא בנו, ר' מרדכי זאב, ועכב על ידו. אבל ר' יעקב אורנשטיין הכיר, שיש כאן עוות־הדין. כשראה בנו, כי אי־אפשר לו עוד לעכב את הדבר, אמר אל אביו בלזות שפתים: מהר את הדבר ותן לו את הסמיכה, שהרי אלמלא כן, אם לא יהיה רב, וראי שיהיה גלה. עם כל זה נתן ר' יעקב אורנשטיין לר' צבי הירש חיות את כתב־הסמיכה. גם לר' יוסף שאול נתנון היה נוסר ר' מרדכי זאב שנאת־חנם והשפיע על אביו, להכלים אותו תלמיד־הכס הצעיר. בדבר הזה סייעה גם הרבנית. כשנודע הדבר אחר־כך לה' יעקב אורנשטיין כי היתה כאן לשון־הרע ושנאת־חנם בכה על־זה ממש וגער בכנו.

ר' מרדכי זאב נתקרב אל החסידים, אבל את הצדיק ר' ישראל מרוז'ין היה שונא. סח לי זקן אחד מעשה שאירע ביניהם. הצדיק הרוז'ינאי בא פעם אחת ללבוש לדרוש ברופאים. בימים ההם נמצא כלבוב גם הגאון ר' ראובן מאוריסה (ר' ראוב' לע אדעססער), אדם חולה ועוסק ברפואות. מצבו היה דחוק, וכאשר שמעו עשירי לכוזב, כי הגאון נצרך לכריות, שלחו לו מתנות בדרך־כבוד. כיבא הצדיק ר' ישראל ללבוש הלך לקבל את פני הרב ר' יעקב אורנשטיין. המין רב נמשך אחריו, והפוליציה העמידה שומרים לפני בית הרב, כדי שלא יהיה דחק גדול. לפני החדר, שבו היו נמצאים הרב ר' יעקב אורנשטיין ואורחו ר' ישראל, עמד אחד מסקידי הפוליציה, יהודי משכיל, שהיה מתהכך תדיר בר' יעקב אורנשטיין ומקנימו. בשעת השיחה בין הרב ובין הצדיק נמצא גם ר' מרדכי זאב בחדר. שאל את ר' ישראל מרוז'ין: היודע כבודו, כי ר' ראובן מאוריסה נמצא כאן? השיבו הצדיק: ראובן מאוריסה — כך, ידעתי שהוא חולה ושלחתי לו ק' רויכ. — ראובן מאוריסה, אמר ר' מרדכי זאב בתרעומה; נתת לו ק' ולקחת ממנו ר'. שתק הצדיק. הביאו יין לכבוד האורח ומזנו לו כוס. שתה ר' ישראל מעט ונתן את הכוס לר' מרדכי זאב. לקח זה את הכוס מידו ופתח את הדלת ונתן את היין לאותו סקיד־הפוליציה שהיה עומד שם. ר' ישראל מרוז'ין נכלם מאד והלך לו חיקף. באותה שנה נפטר ר' מרדכי זאב בחיי אביו.

ועל ר' ישראל מרוז'ין נזרו חובת גלות. בני-הדור היו אומרים: שני תלמידי-הכמים מכזים זה את זה, אחד מת ואחד גולה'.

איני אהראי בעד אמתות הרברים. זוהי אניקדוסה, אשר שמעתי מפי זקן. ר' מרדכי זאב נפטר בשנת תקצ"ו, ולפי זה צריך שיהיה גם גירוש הצדיק הרוז'ינאי מרוסיה בו בזמן. איני בקי בהיסטוריה של התסידות, ולפיכך איני קובע מסמיות בדבר.

ר' יעקב אורנשטיין נפטר בשנת תקצ"ט. משכילי הדור הישבו, לבלי לסנות רב כמותו בלבוב, אלא איש משכיל וטלומד. בשנת ת"ר הקימו המשכילים בלבוב את בית-התפלה החדש, את ה"היכל". בחשיבות הענין הזה הפלגו מאד, שהרי כל ענין התחרשות היהדות היה תלוי לפי השקפה בני הדור ההוא בסדר התפלה. עליו היו נלחמים בכל הקהלות, כאילו היה זה עיקר היהדות. גם הרב ש"ר בהספרו על ר' נחמן קרובמל (כרס-המד שנה הששית) מזכיר את המאורע הנדול הזה, בנין ה"היכל" בלבוב, ואומר עליו, כי בזה ניכרת השפעת רנ"ק. אילו היה ר' נחמן קרובמל מהדש רק זה, ודאי שלא היה ראוי לאותו הפרק ההשוב בהיסטוריה הישראלית, שאנו מיחדים לו. כענינו יפלא הדבר, איך עסקו אנשים גדולים בענינים דרדקאיים כאלה והעמידו עליהם את תקות העתיד של האומה הישראלית. באותו ה"היכל" העמידו מסיף ודרשן, את ר' אברהם הכהן. הוא היה יהודי גרמני, והחלה שימש ברבנות בעיר קטנה הוהנאיימס אשר במדינת מירול. כנודע היה איסור חמור במדינת מירול, שלא יתישבו יהודים שם. אבל העיר הוהנאיימס נחשבה תחלה על ארץ בווריה, וכשנספחה למדינת מירול נחקיימה בה הקהלה הישראלית. גם החוץ הקומפוזיטור המסורסם שלמה זולצר מווין היה תחלה בהוהנאיימס. ר' אברהם הכהן היה בימיו דרשן מצויין. כמדומה לי, כי כתב גם איזה חבור בגרמנית בדיני יום וחליצה בזמננו. משכילי עיר לבוב השתמשו בסיוע הממשלה ומינו אותו לרב אב"ד—שלא ברצון רוב הקהלה. המחלוקת נכרה מאד בעיר. עמ"כליזה אנשי עיר לבוב אינם קנאים כל כך וקרוב הדבר, שלבסוף היה הריב משתכח ומסתלק באיזה אופן שיהיה. אבל נמצאת בלבוב כנוסיה קטנה של קנאים ארסיים והם הביאו את הדבר לידי טרגדיה איומה. באחד מימות הקיץ שנת תר"ח נכנס מנוול, שהיה שכור מצד אותה הכנוסיה, אל חדר הבישול של הרב ר' אברהם הכהן והשליך ססהמות לתוך תבשילו. אכלו מתבשיל זה הרב ואשתו ושאר בני-ביתו. כלם מתו אהרי יסורים קשים, ורק נער אחד ניצול, אלא שהיה חלוש עד יום מותו. את הבן הזה הכרתי בימי-נעורי. הוא היה עורך-דין. לאחר שנעשה הרצח הנורא הזה, היתה מהומה בעיר. בא חוקר הדין לחקור את הרב, והוא מתאבק עם המות, אלא שרעתו היתה עוד צלולה. שאלו חוקרי-הדין, אם הוא יודע או משער, מי עשה את הנבלה הזאת. השיב הרב: איני יודע. הוסיף חוקרי-הדין לשאול: ודאי יהודי עשה

את הרבר הזה. אמר הרב: מי שעושה מעשה כזה, ודאי שאינו יהודי. שנת תר"ח היתה שנת המדידה באוסטריה. בעיר לבוב נוסדה, כמו בכל הערים הגדולות, נצ'ונל-גרדי', ובה היו גם כמה יהודים מיטכילים. כששמעו הם את מעשה-הרצח הלכו כחמה אל כתי שני אנשים מסורסמים, שבהם היו חושים, כי הם הכינו את הרצח הזה. אבל חיילי הצבא קדמו אותם, וכדי להציל את החשודים מידם הוליכו אותם אל בית-האסורים באמס, כי צריך לחקור ולדרוש בדבר. החשודים יצאו אחר-כך לחירות.

איש זקן סח לי, כי סרס שרצח את ר' אברהם הכהן ישבה, סנהדרי קטנה, בית-דין של כ"ג, בבית איש פלוני (אני יודע את שמות האנשים שישבו בדבר הזה, אלא שאני הפסק לפרסמם מפני פנס-משפחה), פתחו הספרים ודנו דינו של המסית. לאחר שנמר דינו, הייב, שכרו צורף-נהושת, שלצורך מלאכתו היה לוקח בנקל מיני ארס, והוא שהשליך את ספר-המזות כתבשילו של הרב. הרוצח נמלט אחר-כך; אמרו לי, שנתישב בסצרים. שני האנשים, שהיו היסודים בהסתת מעשה-הרצח, יצאו אחר-כך וכאים, אבל עס-כל-זה פרסם בנו של הנרצח בשנת תרל"ה חוכרת וקרא בשם את אחד האנשים האלה, שהוא היה מרוצחי נפש אביו. זהו דבר תמוה בעיני עד היום הזה.

גוית הרב הנרצח הוכאה אל בית-הקברות הישן ונקברה בשורת הרבנים הגאונים המפורסמים — לפי זכרונותי נקבר בין קבר בעל המ"ו ובין קברו של בעל ישועות-יעקב. על קבר ר' אברהם הכהן העמידו מצבה ועליה חרתו בדברים פולחים את הלב את מעשה-הנבלה, שעשו לאדם ישר. אני זוכר רק את המליצה: שמו מות בסיר איש-האלהים וימת מות קדוש. מן הראוי היה להעתיק את דברי המצבה ולקבעם זכרון בהיסטוריה הישראלית.

אבל סוד גלוי היה, כי אחרי איזו חדשים הלכו קנאים והוציאו את הסת מקברו. יש רגלים לדבר, כי לערך עשרים וחמש שנה אחר המעשה הזה מצאו בתעלה גוית איש ושיערו רבים, כי זוהי גוית הרב הנרצח. עדי-כמה שהדבר עצמו מנוול, יש לי עוד לרשום דבר מנוול מזה. אחד מחסירי בלו ספר לי את הדבר הזה בעליצות, כאילו לא בגוית בן-אדם זולו כל-כך, אלא בנבלת בהמה. זהו מאורע של הימים הטובים הראשונים.

מקום הרב אב"ד היה פנוי עד שנת תר"ז. אחד הדיינים היה נקרא ראש-בית-דין. לאחר שהסתלק זה מן הרבנות ספני זקנתו המופלגת, היו מנהיגי העדה אנוסים למנות עליהם רב אב"ד. המשכילים, הדייטשען, נתנו עיניהם בר' יוסף שאול נתנון, כי אותו הכירו לאדם סבלן ונוח לבריות. החסידים והאורתודוכסים נמשכו אחר גיסו, אחי-אשתו, ר' מרדכי זאב אימינגא. ר' יוסף שאול בעצמו היה צנוע ובורח מפני הכבוד, לפיכך לא זו אפילו באצבע קטנה למשוך אליו את הרבנות. אבל אשתו, מרת אדיל, נלחמה באנרגיה

גדולה, ובסיוע הדייטשען נצחה את אחיה ואת החסידים תומכיו. אניקדוטה יפה שמעתי מפי זקני הדור. לאחר שנתמנה ר' יוסף שאול לרב אב"ד, אמרה לו אשתו: כסבור אתה, כי מפני שאתה רב, אני רבנית; לא־כך, אלא מפני שאני רבנית אתה רב. מובן, כי אין אלו אלא דברי־שיחה; אבל הם מסמנים בדיוק אמתות המעשה. היא חפצה להיות רבנית, ולפיכך נעשה אישה רב כמעט שלא מדעתו.

* * *

בראשית הקיץ שנת תרל"ב, כאשר קבע אבי את ישיבתו בעיר לבוב, הייתי קרוב לו אחר פירוד של שנה ומחצה. מעכשו היה מטפל בחנוכי כבשנים הקודמות. אבל פרנסתו היתה מצומצמת, ודאגת־פרנסה היתה מטרת אותו כל ימי הקיץ. לפיכך לא נטפל עמי הרבה. בסוף ימי הקיץ בא אלי אחד ממכיריו, איש אמיד, והציע לפני ענין רצוני מאד. הוא חזר אחרי הבר לבנו בכורו, נער בן מ'ו שנה, שהיה רוצה להנכו גם בלימודי קדש וגם בלימודי־חול. רוצה היה לשתף אותי אל בנו, שנלמד יחדו. בנו היה מחמיר, אבל לא חריף ביותר, וצריך היה לחבר, אשר יחזור אתו על למודיו. הצעתו היתה, כי ילמד אבי בשכר אותי ואת בנו שתי שעות בכל יום מקרא וגמרא, וזולת־זה ישכור הוא לבנו מורה, שילמד אותנו הלימודים הכלליים. אבי ראה בהצעה זו תועלת גדולה לי והזכים לה. שתי שנים הייתי נספח אל חברי זה. הימים האלה הביאו לי התקרבות מרובה, כי באופן תכוף כל־כך לא לימדני אבי עוד. למדנו בשתי השנים כמעט כל ספרי המקרא בדיוק גדול, וגם כמה מסכתות. וזולת־זה הזכנים אבי איתנו גם אל ספרות־החקירה העברית. למשל, קרא עמנו ס' חוכות הלכות' וס' הכוזרי'. מתוך לימוד ס' הכוזרי' נכנסנו גם אל השירה העברית הנעלה מיסודו של ר' יהודה הלוי. ההשקפה הפילוסופית של הפייטן הזה, שהיא בעיקרה השקפה לאומית־היסטורית, עשתה עלי רושם גדול. ביחוד השפיע עלי אבי בהקראת הספר, כי הוא עצמו היה מתפעל מאד למאורעות ההיסטוריים של עמנו ומצא בהם את עומק הטרנדיה, שאין דוגמתה בעולם. מכל לימודי היהדות היה אבי מברך ביותר את ההיסטוריה הישראלית, לא בתור סיפורי המאורעות, אלא בתור, סדרו של עולם. בהיסטוריה הישראלית היה מוצא את ההשגחה האלהית בעולם. פרט אחד, אף־על־פי שהוא קטן לעצמו, מסמן את השקפתו ההיסטורית של אבי. באיזה ספר עברי, היסטורי, קראתי, כי הקיסר רודולף תפס את הרב ר' מאיר מרומנברג והושיבו במנדל אנוסי־היים, כדי להוציא ממנו רב מן היהודים, כוסר־נפש הרב הגדול. אבל הרב ר' מאיר מרומנברג צוה, שלא לפרותו, כדי שלא ישתמש המושל עוד הפעם באמצעים כאלה. נפטר הרב בתפיסתו ולא זכה אפילו לקבורה כמה שנים. עדיין לא ידעתי אז את סדר

הדורות ושאלתי את אבי: איזה רודולף היה הקיסר הזה? השיב לי אבי: הלא זהו רודולף מהאבסבורג, זה שיסד את הדינסטיה ההאבסבורגית. תראה, בני, יעלו עשבים בלחיי כל בני הדינסטיה הזאת, ושמש לא יזכר ולא יפקד, ואורתותו של ר' מאיר מרוטנברג יהיה זורח עד סוף כל הדורות. נבואתו של אבי נתקיימה בימינו.

זולת הלימודים העבריים למדתי מפי המורה, מסודנט יהודי מסתלקת תורת המשפטים באוניברסיטה הלבובית, את הלימודים הכלליים. אני אומר: למדתי, כי חברי כמעט שלא נצטרף עמי בלימודים האלה. עיקר עבודתו של המורה היתה בי. המורה הזה ראה בי סימני כשרון מרובה ללימודי הנדסה. כשהתחיל ללמדני ראשית כללי הגיאומטריה הציע לפני, כנהוג, את ה"הנחות". שאלתיו ככל פעם: מה טעם? השיב לי: אין אתה לומד נמרא, כדי לשאול תמיד, מה טעם? כך לומדים וכך למדתי גם אני; הבנת הטעמים ניתנה רק למהנדסים מוכהקים. לא נתקררה דעתי בתשובה זו והתאמצתי למצוא בעצמי את טעמי ההנחות. קצתם מצאתי. כשהצעתי את הדברים לפני מורי, אמר לי זה כנודבר ראש: שמע בקולי, איעצך — הנח את המקרא ואת הנמרא, שאינם אלא ענינים תיאולוגיים, ולמד הנדסה, כי זוהי תורת־חיים. טוב, שלא שמעתי בקולו. אבל ההנדסה היתה חביבה עלי תמיד, וכעיקר הייתי משקיע את עצמי בשיטת צירופי־המספרים, שהיתה חביבה עלי ביותר. עד הימים האחרונים, עד שהחלו עיני כהות, הייתי רגיל לעסוק בהצעות הנדסיות, לעת רעה ועצבון, כשנפלה עלי, כדי להסיח את דעתי מן המאורעות.

עוד במקצוע אחר שקד המורה בלימודי — הסגנון הגרמני. הוא היה מרגיל אותי לכתוב הרבה. לפעמים היה מציע לפני ענין מסוים שאכתוב עליו, כנהוג בנימנסיה; אבל הרבה פעמים היה אומר לי, שאכתוב איזה ענין מעצמי. היה רוצה להגביר בי את כח־ההיצר. מה שכתבתי בעצמי, ואת נושא־הענין בדיתי מלבי, היה מקנה אותו תמיד.

בכלל אוכל לומר, כי באותן שתי השנים, מתחלת שנת תרל"ג עד סוף שנת תרל"ה, היו ימים מוצלחים בחנוכי. או הנחתי יסוד קיים להתקדמותי הלימודית. ימי הקיץ שנת תרל"ה עברו עלי כחלום נעים, חלום הילדות.

אחד ממכירי אבי, אדם משכיל, חלה את רגליו, ובקושי היה צועד אפילו צעדים מעטים. לבקשת אשתו ובתו הייתי נכנס אליו תדיר, לסייע לו בעריכת מכתביו, או לשחק עמו במשחק השך — שחק זה למדתי כבר בימי נעורי — או לשוחח עמו, כדי להוציאו מן הבטלה. בראשית ימי הקיץ תרל"ה קבעה המשפחה הזאת את דירתה בכפר, רחוק מהלך שעה ומחצה מלכוב, מרמנוי לא היה עדיין בעירנו. בקשו אותי כי אבוא אליהם גם לדירת־הקיץ, והסכמתי לבקשתם. כשבאתי שם בפעם הראשונה מצאתי את מכירי יושב

בבית נאה. לפני הבית היה גן גדול, ובו נטועים עצי-מאכל. זולת דירתם היתה בבית הזה עוד דירה אחת, ובה ישב — גם-כן לימיה-הקין — בעל-מלאכה יהודי, מסגרי. הוא היה איש אמיד, כי מלאכתו פרנסה אותו בכוח. בכורך היה הולך למלאכתו ללבוש ובערב היה חוזר אל הכפר. ביום השבת וביום הראשון ישב בכפר. בדירתו ישבה אשתו, צעירה, ונתם היחידה, ילדה כבת י"ד שנה. המצב החמרי והחברתי של בעל-מלאכה יהודים היה בעיר לכוב רצוי יותר הרבה ממצב בני אומנותם בערים הקטנות, ובפרט בעל-מלאכה, אשר ידעו את אומנותם בשלימות. הם יסרו להם אנודה, יד חרוצים, כדי לתמוך איש ברעהו בשעת-הצורך. היה להם בית-ועד, והאולם היותר חשוב בלבוש היה שייך להם. עם-כל-זה לא היה לבעל-מלאכה כמעט שום יחוס לאנשי תורה והשכלה. עדיין היתה שולטת אותה היהירות של תלמיד-יחכמים, שהיו אוחזים בה בני-פולין בדרות הראשונים.

כשישבתי עם משפחת מכירי ביצע שלפני הבית נגשה אלינו השכנה, אשת אותו המסגר, עם בתה. הילדה היתה יפה ועליוה; וכנהוג, נתקרבנו תיכף, כי כך דרכם של בני-הנעורים, להתקרב זה אל זה בלי צירימוניה מיוחדת. נכנסנו בשיחה. פלא בעיני, כי כל שיחה, אשר שמעתי מן השנה הרביעית לחיי נתקיימה קבועה בזכרוני. אבל איני זוכר את תוכן השיחות שהיו ביני ובין אותה הילדה כל ימי הקיץ. הבטתי תמיד בפניה היפים, והייתי מאוין לצדצול שחוקה העלז. מבלי שהיה איזה תנאי בינינו, נעשה הדבר מעצמו. אני הייתי בא מעכשו בכל יום אל מכירי. מצאתי את הילדה בגן שלפני הבית או ביצע; אחרי-כן נכנסתי אל מכירי וישבתי בחדרו כשעה או כשעה ומחצה ויצאתי. הילדה חתה לי והלכנו לשייל על-פני-השדה, או שישבנו ביצע והיינו משוחחים. אביה ואמה לא מיחו בנו, אלא היו מביטים על זה בעין יפה. ימי הקיץ תרל"ה נדמו לי כיום טוב ארוך. לפני הצהרים הייתי עוסק בלימודי; אבל רגלי עמדו בלבוש, ולבי היה בכפר. הייתי מתגעגע אל אותן השעות, שבלתי בחברה הנעימה. הייתי בונה עולמות ברמיון, מגדלים פורחים באויר, ואותם הייתי מקשט בכל מיני עונג. אחרי-כן החרבתי את העולם הבנוי ובניתי אחר נאה היסגו. ובכל העולמות האלה היתה הילדה עומדת במרכז החיים שלי. ראיתי, כי ימיה-הקין הולכים וחולפים. חפצתי לשאול את פי אביה ואמה של הילדה, אם ירשו לי, לבוא אל ביתם גם בימי החורף. אבל רחיתי שאלה זו מפני הבושה. ידעתי, כי בבית אבי יהיו תמהים: איזה יחס לי ולבית בעל-מלאכה. בחורש אלול ירדו נשמים כמה ימים תכופים ונתקלקלו הדרכים. לא יכולתי לצאת לכפר, עד כמה שהיה לבי מושך אותי לשם. עברו ימיה-הנשמים, ואני הלכתי אל מכירי. כשבאתי לשם לא מצאתי את הילדה בגן, ונכנסתי אל דירת מכירי ושהיתי שם איזה זמן. לבסוף לא יכולתי למשול ברוחי ושאלתי

אותו: היכן הם שכניו. השיב לי: כי שכנו המסגר לא היה יכול ללכת מבית-מלאכתו ולחזור אל הכפר, ולפיכך חזרה כל המשפחה אל ביתם בלבוב. הגשם המריר אותם מדירת-הקיץ.

ואותי המריר מן-ערני, אמרתי כמעט שלא-מרעתי. הרגשתי, כי האדימו פני. את הילדה לא ראיתי עוד, אבל ימים רבים היה דיוקנה חקוק בלבי זשחוקה העלו היה מצלצל באוזני.

* * *

כסוף שנת תרל"ה נפרדתי מחברי, אשר למדתי עמו ביחד שתי שנים. הוא היה כבר בן י"ח ועמד בשידוכים. לבו לא היה פונה עוד ללימודים, וגם לא היה צריך להם. המסודנט, אשר לימד אותנו את הלימודים הכלליים, הכין את עצמו לבחינה והפסיק את שיעוריו. מורה אחר במקומו לא לקח אבי חברי. ראיתי, כי אין לי עוד שום תועלת בחברות זו ונפרדתי ממנה. נגמר כרעתי, ללמוד מעכשו בלי מורה, מה שהיה נהוג בימים ההם במדה מרובה. בראשית החורף שנת תרל"ו נודעתי לעלם משכיל, בן עשיר ממשפחה מיוחסת. אביו לקח לו מורים מובהקים, שהיו מורים בגימנסיה, שילמדו אותו את הלימודים הנחוצים. כך היו עושים עשירים בימי נעורי. נכנסתי פעם אחת אל חברי זה, בשעה שהיה אחד המורים משנן לו את שיעורו. ראיתי, כי יתרון גדול לאוסן הלימוד הזה על מה שאני לומד מעצמי. אחר השעור נכנס המורה עמי בדברים ושאלני ל ידיעותי. לבסוף אמר לי: רואה אני בכ ידיעות מרובות, אפשר יותר ממה שאתה צריך להן לפי-שעה. אבל מה שלמדת הוא בלי סדר נכון. כך מנהגם של הלומדים מעצמם — יודעים ואינם יודעים. לפעמים הם נכשלים ב'ענין קטן, שכל בר-בירב יודע אותו. הודיתי לו כי צדק בדבריו; אלא שלפי מצבי אי-אפשר לי באופן אחר. אמר לי המורה, שהוא יציע לפני אבי חברי, כי יספח אותי אל הלימודים, שהרי זה נהנה וזה לא חסר, ואפשר שתהיה תועלת גם לחברי, אם לא ילמד ביחידות. המורה קיים את דברו, ואבי חברי הסכים תיכף לעצתו. בחברות זו עברו לי קרוב לשתי שנים עד אמצע ימי הקיץ שנת תרל"ז.

עלידי חברי החדש נודעתי לבני-הנעורים המשכילים בלבוב; רובם היו בני-עשירים, שלמדו גם השכלה עברית וגם השכלה כללית. אי-אפשר לצייר בדורנו את מצב-הרוחות בימים ההם. עכשו כל צעיר לומד לשם איזו תכלית ברורה, מה שיביא לו תועלת חמרית בזמן קרוב. אנו לא נהגנו כן. הפרנסה לא היתה מצויה כל-כך בגליציה, אלא שצרכי-החיים היו מעטים. כל צעיר היה יודע בנפשו, כי לבסוף ימצא מה שצריך לו; העיקר הוא הלימוד. גם הלימוד לא היה מכוון לאיזו תכלית ברורה, אלא היה בא מתוך השאיפה לדעת. שקועים

היינו ביהדות, וכל מה שלמדנו היה מכון כלפי נקודה זו. זה היה מרכז חיינו הרוחניים. נצנצה בנו כבר מינות. עליפי מקרה נזרמנה לנו ביבליא בת-נום גרמני וכה הערות מאת יו ל י ו ס ס י ר ס מ. בהן מצאנו ראשית בקורת-המקרא, ומה שלא היה כתוב שם היינו קוראים בין השיטין. מעט מעט היתה התורה מתמוזזת בדינו. עדיכמה שאני מרחיק עבשיו ללכת בבקורת-המקרא, בימי נעורי הייתי רדיקלי יותר ויותר. שהרי רק ה'מינות' היתה לנו ולא ההקירה המדעית. בכל יום ויום, לפנות ערב, כשהיינו מטיילים, היה אחד מחברינו מציע איזה 'חידוש' בספורי-המקרא, וכל מי שהיה מנזים ומפליג ביותר היה משוכח מאד. זולת-זה היינו קוראים את ספרו של ו ו ל ג י, שהוא היה ה'אסיקורוס' היותר חביב והיותר מכובד בימי נעורי. כל מי ש'נתפקר' היה מעיין בספרו ונמשך אחר רבריו. מספרו של וולני באנו לספריו של ו ו ל ט ר, והם הפליאו אותנו במדה מרובה. העקיצות כלפי הרתות ההיזכיות היו לוקחות את לבנו. גם ספרי רוסו היו מצויים בידנו; הם השפיעו עלינו מצד אחד, מצד הסתום המוסרי שבהם. מובן שכל החברים היו לפילנתרופים, מתקני-עולם. את החברה האנושית הקבועה כטלנו תכלית הבטול; לא היתה כדאית להתקיים עוד אפילו שעה קלה. עם כל הדרדקאות שהיתה כשיחתנו אני מתנענע אל הזמן ההוא, כי היה אידיאלי ביותר. אני קורא תדיר את זכרונותיו של גיטה, מה שהוא מצייר את מצב הרוחות בימי נעוריו. עם עוצם ההבדל שבין נערים גרמניים, משפחות חשיבות שבעיר פרנקפורט, ובין נערים יהודיים בנישו הלכובי, הרי אני מוצא בזה גם הרבה מן ההסכם; זוהי השאיפה האידיאלית של בני-הנעורים הנמשכים אחר איזה אידיאל נעלה, אלא שאינם יודעים מה הוא. סוף סוף אין שום אידיאל בעולם, שאפשר לומר עליו, כי הוא האמתי בלי שום פקסוק; השאיפה אל האידיאל גדולה מן האידיאל עצמו.

בימי הקיץ שנת תרל"ז הציעו לפני קצת מחברי, שאעשה מה שנהגו בימים ההם לעשות כמה מן הצעירים. אני הסכמתי כבר בלבי, כי אשלים את לימודי ואלך אחר-כך לאחת הערים בגרמניה, לעמוד שם למבחן ולהכנס לאוניברסיטה. צעירים, שלא היו בני עשירים, היו הולכים אל אחד הכפרים וגשכרים למורים ובו בזמן היו מכינים את עצמם למבחן. מומן שהתירו ליהודים בגליציה לקנות קרקעות היו רבים מן היהודים לבעלי-אחוזות; קצתם היו חוכרי קרקעות. ובהיות כי לא היו מורים לבניהם, היו לוקחים להם סטורנטים למורים. זה היה נהוג בכל כפר וכפר. קבוע בזכרוני, כי פעם אחת עברתי דרך כפר ושהיתי בבית אחד היהודים קצת שעות. באו אלי נערים, בני בעל-הבית, והקיפו אותי בשאלות שונות להעמיד אותם על הבנת קצת מליצות בפיוטי ש י ל ר. הפיימן הזה היה חביב מאד בבתי ישראל. הסתום המוסרי שבפיוטיו היה קרוב מאד לרוח היהודים. נפלא הדבר, כי בגליציה נקראן כמה משפחות יהודיות על-שם לסינג,

כי ידעו היותו אוהב את היהודים ומלמד סגנונה עליהם; וקצת משפחות נקראו על-שם שילר, לפי שהיו בני-הנעורים שוקדים מאד על ספריו. נערי הכפר הציעו לפני קצת שאלות, שבנקל היה אפשר להשיב עליהן, כי הקושי היה רק במיעוט ידיעתם את השפה הגרמנית; אבל קצת שאלותיהם הצעתי אני בעצמי בזמן מאוחר לפני כמה מחכמי גרמניה, ולא ידעו מה להשיב, כי הדברים הם באמת סתומים. הגיל הייתי לאמור להם לבסוף, כי אותן השאלות הציעו לפני בשכבר הימים נערים כפריים מיהודי גליציה.

באמצע ימי הקיץ שנת תרל"ז מצא אחד ממכירי מקום בשבילי בעירה ק., בבית הגביר פ. מצאתי את הדבר נכון לפני ונסעתי שמה. לפנות ערב, באחד מימות הקיץ הארוכים באתי אל העירה ק. העבודה, שהיתה מוכנת לפני, היתה קלה, כי קבלתי עלי ללמד נער בן ט' שנה את הלימודים העבריים והכלליים. ידעתי, כי יהיה לי סנאי להשלים את לימודי עצמי. בק. קבלני בעל-הבית בספר-פנים-יפות. הוא היה איש משכיל וטוב לבריות, צעיר בכך ל"ה שנה. נתנו לי חדר יפה מאד, ומה שהנאני ביותר זה היה אוצר ספרים רב שמצאתי בחדרי, עבריים וגם גרמניים. כמה ספרים ראיתי בפעם הראשונה, שהיו לי חדשים; למשל, ספר "תחכמוני" לר' יהודה חריזי, ספר, מחברות עמנואל לעמנואל הרומי, וגם ספרי השכלה מרובים. זולת אלה הספרים מצאתי עוד ספרים חשובים בגרמנית. נודע לי אחר-כך, כי הספרים האלה קבל פ. ירושה מחותנו. זה היה איש משכיל מבית-מדרשם של המשכילים המצוינים בגליציה. לפי שלא היה איש עשיר נשכר לאחד הסוחרים הגדולים, לנהל את עסקיו. אחר קצת שנים מת אדונו, עמד אותו הצעיר וגירש את אשתו ונשא את אלמנת אדונו. היו מרגנים על זה ואמרו, שעוד בחיי אדונו היה יתום קרוב בינו ובין האשה החשובה. אדונו נצטער על זה ומת בלי עתו. אבל לפי שהיה אותו הצעיר המשכיל אדם נעים מאד ובעל-טובות, שהיה מיטיב עם כל אדם, נשתכח הדבר ונהגו בו כבוד. אשתו השנייה ילדה לו בנים ובת אחת. כשמת הניח רוב עשרו לבתו היחידה, וגם אותו הבית היפה אשר בעיר ק. אחיה היו קובלים עליה ואמרו, כי ידעה לפתות את לב אביה כדי להונות אותם מירושתם. לפעמים היו אומרים, כי הצואה היתה מזויפת.

כשנאתי אל בית פ. דמיתי, כי מצאתי מקום טוב לפני, ושם אשב עד ימי צאתי לגרמניה; אבל מעט מעט הכרתי, כי הבית, שאני יושב בו, הוא יפה מחוץ ומכווער מבפנים. ראיתי, כי שם לא אניע למטרת, כי גרמו לי בני-הבית עכוב גדול בלימודי. כתבתי לאבי מכתב ארוך, שבו ציירתי לפניו את מצבי החמרי והנפשי. אני מצטער שלא נתקם מכתב זה, לא מפני חשיבותו, אלא מתוך שהיתה בו מעין רשימה אנושית. אבי השיב לי, כי אחזור לביתו לא יאוחר מסוף ימי התורף. עשיתי כמצותו, ולימי חג הפסח שנת תרל"ח

חזרתי אל ביתו. הציעו לפני שרות כאותה שהיתה לי בעיר ק; אבל אני וגם אפי' חורגתי מנעוני מלקבל אותה השרות, ונמנע כדעתנו, כי אשב בלבוב עד אותו הזמן שאלך לגרמניה.

שתי שנים, מראשית הקיץ תרל"ח עד אחר חג־הפסח שנת תר"ט, ישבתי בלבוב. למינע של מורים לא הייתי צריך עוד. כרי שלא אהיה על אבי למשא בקשתי ומצאתי איוו שיעורים, שהייתי מורה לבני עשירים בשכר. שאר הזמן הייתי עוסק בלימודי. אבי סייע לי הרבה, אף־על־פי שלא למדתי לפניו כסדר. הוא היה מסמך לי את הספרים, שבהם אמצא את הידיעות שהייתי צריך להן. אבל העיקר היה מה שלמדתי ממנו בשעת־הטול, שהיה נושא ונותן עמי בכל הפרובלימות של היהדות וגם בענינים כלליים. לא מורה היה לי אבי בימים ההם, אלא חבר מדרד אותי במשא ומתן של חקירה. הוא לא התהלך עמי כעם בן, אלא כעם חבר צעיר. לא היה שום תנאי כינינו כאופן וכוחנו, אבל הרבר נעשה מעצמו, שהיתה לי רשות לחלוק עליו ולסתור דבריו. מעולם לא הקפיד אבי, בשעה שהייתי חולק על דבריו, אלא היה מתאמץ להעמידם על ראיות, או שהיה מודה שטעה בהם. כמעט שלא היתה פרובלימה. הן יהודית והן כללית, שלא הכנים אבי אותי אל הבנתה — הכל והכל בדרך שיחה. אופן לימוד אידיאלי כזה לא היה לי מקודם־לכן ולא אחר־כן. פעם אמר לי אבי, כי רואה הוא צורך בדבר להכניסני אל הפילוסופיה. הוא עצמו היה נמשך בימים ההם אחר השיטה הפילוסופית של לייבניץ וולף, אשר ידעה מתוך ספריו של מנדלסון. התחלנו ללמוד. אבל תיכף נתקלתי באותה ההוכחה האונטולוגית המפורסמת למציאות אלהים, שאבי החזיק בה, כי היתה לו ירושה מן האסכולסטיקה העברית של ימי הבינים. אני אמרתי לו, שאיני רואה בה ראיה למציאות אלהים, אלא מין חידוד הגיוני, שראוי היה לו להכתב בספר, אורים ותומים או כרתי ופלתי לרי יונתן אייבשיץ. אם זו היא הפילוסופיה, הוספתי ואמרתי, הרי אני מוותר עליה. עדיין לא ידעתי, כי כבר עמד קנש ובטל את ההוכחה המפורסמת הזאת.

בימים ההם בא לידי חבורו של שפינוזה, על הדת והמדיניות. עוד בהיותי נער הייתי מנקר במקרא, למצוא בו סתירות. אבל ילדות היתה בי אז ולא ידעתי להבחין בין ספק ובין חקירה. נפקחו עיני בקריאת ספרו של שפינוזה, שהוא יסד את בקורת־המקרא המדעית. הספר הזה היה לי למורה־דרך זמן רב. שפינוזה מכא במספרו זה גם קצת משימתו הפילוסופית, שהרי בזמן שפרסם את חבורו זה היו כבר מסודרים כמה מחלקי ה"אתיקה". זה גרם לי כי חזרתי על ספרו הפילוסופי והתחלתי לקרוא בו בהתמדה גדולה. בימינו נמצאים כבר חבורים ומאמרים מרובים, מבררים את הפילוסופיה של שפינוזה — כמעט ביבוליותקה שלמה. רוב החבורים האלה לא היו עוד בימי נעורי, וגם

אלה שהיו כבר, לא באו לידי. נתקשיתי בהרבה ענינים עיקריים שבשיטה הפילוסופית הזאת, ולא ידעתי, כי אלה הם ענינים כלתי מחוורים עד היום הזה, ופירושם שנוי במחלוקת. כנראה מאגרות שפינוזה, אשר כתב לצ'רינהוז בסוף ימיו, היה הפילוסוף עצמו נכרך בפרטים ההם. גיאורג זימל מוצא בזה מעין סרגדיה, כי החושב הענקי הזה לא היה משוחרר מכמה יסודות אסכולותיקיים, אשר הכנים אל השקפתו הפילוסופית שלא לצורך. יותר מזה שנהייתי ביסוד המטפיזי של ספרו היה לי עונג מרובה ביסודו המוסרי. בטבעי הייתי נוטה להתפעלות דתית, אבל לבי נתרוקן כבר בימים ההם מן היסוד המיטפיזי שבדת, וגם רוב המצוות המעשיות היו רחוקות ממני, אף-על-פי שעדיין הייתי נוהג בהן. תורת המוסר של שפינוזה לקחה את לבי בקסם נפלא. אותה האבסורדומיה הנמורה והמוחלטת של המוסר, שאינו צריך ליעודי שכר ועונש ואינו עומד על היראה, אלא הכל הוא בו הכרה מוסרית פנימית; אותו המוסר שלא נצטווה אדם עליו, אלא הוא מקיים אותו מתוך רגש של חובה; אותה החירות השלמה של רוח האדם — כל זה היה לי גלוי-שכינה ממש. איני מביט לא למעלה ולא למטה, אלא אל תוך נפשי. לאחר שעמדתי על הבנתה של תורת המוסר מיסודו של שפינוזה נתחדש עולמי הרוחני. הצעתי את הרהורי לבי לפני אבי, וגם הוא התחיל להנות בספר ה'אתיקה'. את החלק העיוני הבין יותר ממני, כי היה אבי בקי בספרי הקבלה הפילוסופית וידע את הפנתיאיזמוס מתוך המקור הקדום הזה. אחר-כך שקד גם על הפרקים המדברים בתורת המוסר. כמה חדשים ארכו וכוחינו על-דבר הספר הנעלה הזה. ולבסוף אמר לי אבי: רואה אני, כי לפנינו השקפת-עולם נשגבה מאד; אשרי איש אשר יעמוד על הבנתה ויעמיד עליה את חייו המוסריים. אבל היהדות מה תהא עליה? אמרתי לאבי: אין היהדות נוקת לשום יסוד מיטפיזי; לעתיד-לכוא תפשוט את צורתה זאת ותתקיים גם בצורה אחרת.

אבי שמר את הדבר הזה בלבו, ובימי הקיץ שנת תרנ"ה, כשנאתאכסן בביתי, הזכיר אותי את דברי השיחה הזאת: הרי אני רואה שבמקצת כבר נתקיימו דברייך.

אבי הכנים אותי אל מסיבתו, חבורה של משכילים תורניים. ואף-על-פי שהיו גדולים ממני בחכמה ובשנים, קרבו אותי ברוך חבה. אחד מבני החבורה הזאת היה ר' מ. מ., איש גדול בתורה ובמדעים ובקי גדול גם בספרות חכמת היהדות כנרמנית. עשרים שנה קודם לזה הלך לעיר כרמלוי ונתקרב אל חכמי העיר, וביחוד לר' זכריה פרנקל ולר' צבי גרשץ אשר כבדוהו מאד על רוב ידיעותיו ועל מדותיו התרומיות. גרשץ מזכיר אותו באחד מספריו ומביא דבר חכמה בשמו. פתאום היחה רוח אחרת עם האיש הזה. הוא שב לנליציה וחזר ולבש מלבוש יהודי פולין. לא התחסר ולא נעשה קנאי, אלא היה ח'.

כאיש יהודי פשוט. הוא היה מצויין גם בענוה גדולה; תמימותו היתה טבע של ילד. כשהיה יושב במסיבה של תלמידי-חכמים היה מקמץ בדברים מתוך ענותו; אבל ראיתיו כמה פעמים במסיבה של בני-אדם פשוטים והיה מסית עמם, כאילו לא היה שום הבדל בינו וכניהם. מצבו החמרי היה דחוק, ועם כל זה היה שמח בחלקו. לא שמעתי מעולם, כי היה מתאונן על מזלו, ודבר שאין לומר, שלא דרש משום איש ולא קבל מתנה מימיו.

לאיש' החשוב והחביב הזה גרמתי פעם צער שלא כמתכוון. שלשננו, אבי ור' מ. מ. ואני, היינו מטיילים. אמרתי לו: גרמץ מוכיר את כבודו ומביא דברי-חרוש על שמו. חשבתי לשמח אותו בדברי, אבל הוא נעצב מאד ונשתתק. אחר-כך כשנספר ממנו שאלתי את אבי לסיבת הדבר התמוה הזה, אמר לי אביו הלא זה הוא צערו הגדול שהוא מצטער כל כך. אותם הדברים. שמביא גרמץ בשמו הוא עצמו חזר בו מהם; הוא מיצר, כי נקבעו דברים בשמו, שנראים לו עכשו היותם מעות.

במסיבה זו מצאתי עוד כמה מוקני הדוד הקודם, אשר הכירו את חברת המשכילים הראשונים בלבוב — את החכם שי"ר ורעיו. שמעתי מפייהם כמה שיחות, שלפי דעתי ראויות הן להיות נקבעות לזכרון.

החכם שי"ר היה, כנודע, נזכר ונאמן בעסק חכירת מס הבשר. כזה התפרנס לערך כ"ה שנה, עד אשר קבל את הרבנות בערנופול. כל היום היה יושב ומונה מטבעות ורושם בפנקס. סביבו עמדו כמה צעירים, אשר המרירו אותו בדברי תורה וחכמה. הוא היה משיב לכל אדם על דבריו, ומעולם לא אירע, כי טעה בגלל זה בחשבונו. מסיבהבשר הכשר לא היה לצרכי הקהלה הישראלית, אלא היו מעלים אותו לאוצר הממשלה. כזה היה גם מס הנרות, מה שהיה חייב כל אדם מישראל לשלם בעד נרות לשבת. היו מחשבים לכל אדם לפי מספר הנרות. מובן, כי קצתם היו מעלימים ומבריחים את המס; אלא שבבילי שנתות היו לפעמים באים שליחי המוכסין וברקו, כמה נרות הדליקו בליל שבת, וכמה תקלות יצאו מזה. המס, שהיו גובים מבשר כשר, היה גדול מאד; ולפיכך הערימו קצת אנשים ושחטו בסתר ומכרו בשר כשר בשער הזול. זה גרם הפסד מרובה למוכסין, ואלו היו באים כקובלנא על מבריחי המס, ואמרו להמעיט את דמי החכירה. הממשלה קראה לרבנים מפורסמים בגליציה, שיגזרו חרם חמור על שחומי-חוץ. בלבוב היתה אספת רבנים לשקוד על הדבר הגדול הזה, ולהצעת הממשלה הכריזו חרם. בכל חומר האיומים והקללות, שבמהו לא היה עוד לשפלות הרוח. נוסח החרם עם חתימות הרבנים נמצא בידי.

עוד ספרו לי ע"ד החרם, שהחיים הנאון ר' יעקב אורנשטיין את החכם שי"ר וחבריו. לשי"ר היה אוהב ומרחם, גוי חשוב, שהיתה לו שרות גבוהה

בלשכת נציב הקיסר בלבוב. הוא היה כאמת חסיד שבאומות-העולם. בלי שום פניה עצמית היה תומך את המשכילים ותובע את עלבונם מידי רודפיהם הקנאים. אותו הפקיד נתמנה אחר-כך לשר הגליל בטרגנופול, והוא שהיה מנין על שי"ר, כל ימי היותו בעיר ההיא וסכל מידי הקנאים מה שאי-אפשר לאדם בימינו לצייר במוחו. טרגנופול נקרא השר הזה לפרג, ושם היתה לו שרות מדינית חשובה בלשכת נציב הקיסר שבמדינת ביה"ס. הוא השתדל מאד למוכת שי"ר, כי יקבלוהו לרב אב"ד בפרג. אבל עכוב גדול היה בדבר. בימים ההם ניתן החוק בממלכת אוסטריה, שלא יקבלו לרב, אלא מי שנמר לימודי הפילוסופיה ושאר ההכמות הכלליות באוניברסיטה. מובן, כי לשי"ר לא היתה העודה על זה. בנליציה לא היו מקפידים על הדבר, כי היתה גזירה, שאין רוב הצבור יכולים לעמוד בה. אבל בפרג דייקו בדבר הזה. רק ע"פ השתדלות גדולה של אותו השר הסכימה הממשלה למנוי הרב שי"ר; אלא כי לא נתקבל בתור רב אב"ד, כי אם כתור דיין ראשון וראשי-בית-דין. בזמן מאוחר נתנו לו גם התואר רב אב"ת-דין.

בשעה שהחרימו את שי"ר בלבוב יצא אותו הפקיד לתבוע את עלבון המשכילים. את נוסח החרם הרביקו על פתחי בתי-הכנסיות, חתום בשם הגאון ר' יעקב אורנשטיין. אנוס היה הרב בתוקף הממשלה, להכריז שובר על החרם הזה. אבל עוד לא נתקררה בזה דעתו של אותו הפקיד. אנסו את ר' יעקב אורנשטיין, שילך וידרוש בבית הכנסת, שאין כאן לא חרם ולא שמתא, אלא אדרכא צריך לנהוג כבוד בשי"ר וחבריו. הלך הרב אל בית-הכנסת ועלה על הבימה. על-ידו עמד פקיד-הפוליציה, יהודי משכיל. הרב קרא את דרושו בלחש כאילו כפאו שר. אותו הפקיד להש באזניו בפעם בפעם: ר' יעקב, הרם את קולך. הדבר היה לחוכא וטלולא. אמרו, כי מרוב הצער נחלה ר' יעקב אורנשטיין.

לרב זה אירע בפעם אחרת עוד דבר מגוחך. הקיסר פ"נ נץ בא לבקר את העיר לבוב ונכנס גם לראות את בית-הכנסת המפואר בתוך העיר. שם חכו לו מנהיגי הקהלה, ובראשם הרב אב"ת-דין. כשראה זה את הקיסר נבעת מפניו ולא יכול להוציא אף מלה מפיו. פנה הקיסר אל אחד הפרנסים, אדם משכיל, אלא שבנסותו התחיל הקיסר לדבר אל אותו המשכיל בלשון אתה. אמר לו הפרנס: הוד מלכותו מכבד אותי כבוד אלהים; אבל אני רק בשר-ודם. הבין הקיסר את העקיצה החריפה הזאת וחזר לדבר עמו בנימוס. כשחזר ר' יעקב אורנשטיין לביתו, שכב על משתו ועדיין היה מבוהל ונבעת. באו חשובי הקהלה לבקרו ולנחמו. אמר הרב: באמת הדבר חסוה; זה הקיסר הוא גוי בן גוי ואני מלך בן מלך, שהרי, מאן מלכי רבנן; ואיך נבהלתי מפניו?

במסיבה של ש"ר וחבריו היה צעיר משכיל, יהודי מומר, ושמו מרלא נזה שם משפחתו, את שמו העצמי שכחת'. סיבת המרתו שייכת לציור הקולטורי של הימים ההם. מרלא היה למדן ומשכיל, ממספחה השוכה, ונשא בת אחד הרבנים מעיר קמנה. זמן מה ישב באותה העיר. אחר מות אשתו הראשונה נשא את אחותה, ועדיין היה יושב בעיר ההיא. פעם אהת מר שמה הצדיק ר' שלום מבלז ונתאכמן בבית הרב, חותנו של אותו המשכיל. ילדות היתה באותו הצעיר והאכיל את הצדיק טרפה; אחר-כך כתב לו, כי הוא, הצדיק, פחות ברוח-הקודש מחמורו של ר' פנחס בן יאיר, שהרי אכל טרפה ולא הרגיש בזה. שלח הצדיק במכתב דברים קשים אל הרב ואמר לו, שישתדל תיכף, כי יגרש אותו החצוף את בתו, כי אם לא יוציאה מיד בעלה, הרי סופו להמיר, ובתו תמיר אתו. בתך הראשונה, הוסיף הצדיק במכתבו, מתה והובאה לקברי-ישראל; אבל בתך השנייה, אם לא תוציא אותה מיד בעלה, סופה להיות נויה, ותקבר עמו בקבר-נויים. על אותו המכתב השיב מרלא להצדיק ואיים עליו, כי יתבע אותו לדין, כי פגע בכבודו. את המכתב הזה ראיתי בעיני וקריתי בו. הוא היה כתוב במליצה יפה מאד, ואני מצטער על-זה, כי לא העתקתיו לי. כשבא המכתב ליד הצדיק עמד ואמר לקהל חסידיו: מי שיבוא ויבשר לי, כי המיר אותו החצוף, אני נותן לו במתנה חבית של יין.

אחר זמן אירע מעשה זה: בעיר, שישב בה מרלא, היה דין ומשפט לאחר הסוחרים היהודים עם אציל פולני. הסוחר היהודי היה נושא ונותן בעסקים גדולים עם אביו של אותו האציל. אחרי מותו של זה תבע יורשו סכום גדול מן היהודי, כפי שמצא רשום בפנקס אביו. הכל ידעו, כי זו היא תביעה של רמאות; אבל להסוחר היהודי אכזר שמרי-קבלה של האציל המת. מרלא היה סופר מהיר; בלי שום פניה אלא רק מתוך רחמנות להציל עשוק מיד עושקו, זי"ף שמרי-קבלה והמציא אותם לבן-עירו. הדבר נודע אחר זמן, וראה מרלא כי נתפש בכף. מיראתו את העונש החמור הלך והתנפל לרגלי האציל הפולני, והתחנן לפניו, שלא ימסרהו למשפט. זה נענה לו, אלא בתנאי, כי ימיר את דתו. לא היה למרלא מנוס ומפלט מצרתו הגדולה, ועשה את המעשה הזה. באו ומסרו את המאורע להצדיק ר' שלום מבלז, והוא קיים את הבטחתו ונרב חבית יין. אשתו של מרלא, בניו ובנותיו המירו עמו, כי לא חפצו להסדר ממנו. נתקיימה נבואת הצדיק.

מרלא נתמנה לצנזור ראשי על ספרים עבריים מדרוסי גליציה. הוא נקם את נקמתו בחסידים וכל הימים, שהיה הדבר מסור בידו, לא הניח לספר של חסידים להיות נרסם בגליציה. ואפילו ספרים של חסידות, שנרסמו בחוץ, היה שוקד עליהם להחרים.

גם בנייתו היה יוצא ונכנס כמסיבת המשכילים. פעם נמצא ביום השבת בכית שי"ר, ובשעה זו באה לשי"ר אגרת חתומה. אמר לו למרלא: פתח את האגרת. השיב לו זה: כלום, שבת-גוי' שלך אני? אמר לו: לכך נוצרת.

* * *

בלבוב היתה בימים ההם, בימי בחרותי, אגודה של משכילים, נקראה בשם, שומר ישראל'. אגודה זה נוסדה לשם מטרה כפולה: להגן על הזכויות המדיניות של היהודים בגליציה ולשקוד על הרחבת ההשכלה. בה השתתפו חשובי הקהלה, האינטליגנציה היהודית שבלבוב ובשאר ערי גליציה. גם אני נספחתי לאגודה זו. לה היתה בית-דעך תמיד, ושם היו נאספים כל טובי המשכילים. היו באים להם עתונים עבריים ולועזיים, וגם נמצאה להם ביבליותקה חשובה של הספרות המדעית במקצוע חכמת-היהדות בעברית ובלשונות אירופיות. זה היה לי סיוע גדול בהתקדמותי. ספרי צונץ, גיגר, גרמץ, וגם ספרי שמשון רפאל הירש באו אז לידי. כבית-דעך של האגודה, שומר ישראל' ראיתי מפוסים של משכילי גליציה, שאי-אפשר להם עוד כימינו — מפוסים של השכלה עברית, שלצערנו, היא הולכת ומתמעטת. היו באים עורכי-דין, רופאים, סוחרים-משכילים בעלי השכלה כללית, שלמדו גם הרבה עברית; עמם היו מתאספים תורניים כמלוש יהודי פולין, ובשבת היו נכנסים ב"שטריימל" על ראשם. מימי לא שמעתי אפיקורסות חריפה כזו ששמעתי דוקא מפי אותם בעלי ה"שטריימל". אבל אפיקורסותם היתה יהודית, ובכל עוקץ ועוקץ של שיחתם היה הרוח העברי.

בימים ההם היתה מלחמה קשה בין משכילי גליציה ובין החסידים, שאז הרימו ראש והתחילו לכבוש את הקהלות. לפנים היתה ידם תקיפה רק בקהלות הקטנות, ואולם בקהלות הגדולות, וביחוד בעיר לבוב, משלו המשכילים. סיבות שונות גרמו, כי הלכה ההשכלה בגליציה אחורנית ולא יכלה לעמוד לפני החסידות. זה היה תלוי במאורעות המדיניים. מדינת גליציה היתה עד הימים ההם מדינה גרמנית — כלומר, הממשלה לא שמה לב להפולנים, אלא המשילה בגליציה את הגרמניות בסיוע הגרמנים המעטים ובסיוע היהודים, שאותם אמרה לעשות לגרמנים. זה היה נוהג עד שנת 1873. אז התחילה הממשלה המרכזית להתקרב אל הפולנים ולעשות להם קצת הנחות. מעט מעט הרחיבו את זכויותיהם המדיניות של הפולנים, והגרמניות בגליציה הלכה הלך ודלה. הגרמנים עצמם מיהרו לבגוד בגרמניותם ונעשו פולנים. אני הכרתי גרמנים ממין זה, שאבותיהם של אלו באו מגרמניה לזכות את גליציה בהשכלה גרמנית, והם — בניהם — כבר היו פולנים קנאים ורדפו את הגרמנים, וגם לא ידעו לדבר גרמנית כהוגן. רק היהודים החזיקו בכל לבם בהשכלה הגרמנית,

שכבר היתה להם מין השכלה יהודית. זוכר אני כשרדש המטיף בפעם הראשונה בבית-הכנסת ה"יכל" פולנית, נצטערו כל היהודים — לא רק המשכילים, אלא גם בעלי-בתיים פשוטים. בזה שהיו דורשים שנים רבות גרמנית, לא מצאו שום ססול; אבל עכשו כשהתחילו לדבר במקום קדוש בלשון גויים, זה גרם להם צער גדול.

הרגישו המשכילים, כי נשמט הקרקע מתחתם. לא הם בנדו בגרמניות, אלא הגרמניות בנדה בהם. אין לדין במאורע זה מתוך השקפת הלאומיות הישראלית: אם היתה כאן שאיפה למסיעה גרמנית? שהרי איך שיהיה, היהודים בארצות הגולה על-כרחם הם מתקרבים לאיזו קולטורה חוץ לתרבות העברית. מובן, כי מוטב להם להתקרב אל קולטורה של עם גדול וגאור כהגרמנים, מאשר 'יפגעו' בקולטורה של עם קטן. ההשכלה הגרמנית היתה ליהודים בגליציה מעין השכלה יהודית — כמעט כל הספרות המדעית במקצוע חכמת היהדות נכתבה גרמנית. אין ספק, כי התמורות המדיניות בגליציה גרמו לירידה תרבותית של היהודים.

אבל המאורעות האלה היו היסטוריים ועם זה גם הכרחיים; לפיכך אין להצטער ואין לשמוח עליהם, אלא להבינם. גם כתוך המשכילים הצעירים יצאה שאיפה, להתקרב אל הפולניים. באמת, אם הממשלה עצמה, ואם הגרמנים עצמם וותרו על הגרמניות בגליציה — הלא הדבר מנוחך, שיהיו דוקא היהודים, נושאי דגל' של הקולטורה הגרמנית. באותם הימים עמד ר' שמעון סופר, רב אב"ד בעיר קרקא, בנו של הגאון ר' משה סופר, והכנים יסוד חדש אל סולמוס הדעות בין יהודי גליציה: הקליריקליות. עד הימים ההם היו החסידים נלחמים עם המתנגדים, וכן המשכילים עם האורתודוקסים, בבית-המדרש, בחרר הקהל, ברחוב היהודים וכיוצא בהם. עמד ר' שמעון סופר ויסד מין מפלגה קליריקלית, מפלגה פוליטית, שהוציא אותה מבית-המדרש ופנה לה מקום בפוליטיקה הגבוהה. ממשלת אוסטריה נעשית אז קליריקלית, ור' שמעון סופר עשה את כנסת-ישראל סניף לממשלה הקליריקלית, שבעיקרה היתה שונאה ליהודים. אבל אין איסתנים בענינים פוליטיים. מובן, כי הממשלה קבלה את הקליריקלים היהודים בסבר פנים יפות. כוויין היו היהודים, הנמשכים אחרי ר' שמעון סופר וחבריו, סתם קליריקלים יהודים; ובגליציה היו קליריקלים פולנים. הם נססחו אל הקלוב הפולני והחניפו להם במדה שאין למעלה הימנה. ר' שמעון סופר עשה עוד דבר גדול: הוא אחד את היהודים האדוקים עם החסידים. עד הימים ההם לא היו הרבנים כפופים להאדמו"רים, אלא היו תמיד חסים על כבוד הורתם. מעכשו היו האדוקים והחסידים אגודה אחת — ומי בראש? דוקא החסידים. ר' שמעון סופר והצדיק מכלו קבעו את שלמונם בגליציה. מספרים, כי באותם הימים חשבו המשכילים ליסד בית-מדרש לרבנים

בעיר לבוב. באוצר הממשלה היה מונח סכום הנוף, שהיה שייך ליהודים, כאבן שאין לה הופכין. בשנת תר"ח, שנת המרידה, בטלו את מס הבשר הכשר ואת מס הנרות שהיו גובים מן היהודים. אבל עם כל זה גבו סקידי המלכות את המס עוד שמונה הרשים. תבעו היהודים, להחזיר להם את הסכומים האלה, והממשלה הסכימה לזה. אלא מאחר שלא ידעו למי להחזיר, היה ברעיהם להחזיר, נזל הרבים, כדי לעשות בו צרכי הרבים. באו המשכילים ואמרו, ליסד בסכום זה בית-מדרש לרבנים. נציב הקיסר בלביב הסכים להצעתם. התיצב לפניו הצדיק מכלז ואמר לו בנדלות, כי בשום אופן לא יתן ליסד בית של אפיקורסות ליהודי גליציה. וכאשר שאלו נציב הקיסר, במה כוחו יפה, להפך את אשר אומרת הממשלה לעשות? השיב הצדיק: לנציב הקיסר בגליציה יש שמונים שרי הגליל, עושים רצונו — ולי שלש מאות אלף חסידים, שיכואו למעני באש ובמים. וכאמת נציב הקיסר גזר, והצדיק מכלז בטל את גזירתו. מעט מעט ניכחה הממשלה, כי באמת יד החסידים תקיפה, והיא היתה צריכה להם ככמה ענינים. מטעם זה חדלה להיות עם המשכילים והיתה עם החסידים.

בשנת 1879 היו בחירות כלליות לועד הממלכה בוויין. ר' שמעון סופר העמיד את עצמו לבחירה בעיר שרובה יהודים. הפליאו את הבוחרים היהודים בהבטחות מוגזמות ומופלגות: בחירת ר' שמעון סופר תקרב את הקץ. החסידים הקנאים הרעישו ממש את העולם; פקדו על הקבירות והרקיעו שמים — לבסוף נבחר ר' שמעון סופר. ליהירות של החסידים לא היה עוד שעור וקצב. ר' שמעון סופר ישב עד יום מותו (סוף החורף שנת תרמ"ג) בועד הממלכה; לא דבר שום דבר, אלא היה שותק בשבעים לשונות — כהלצת המשכילים. אלו היו מתאמצים להקיטו בכל האפשר. המוס' הנודע אהרן פויסמ בקרקא פרסם בעתונים העברים סודעה, כי מתאווה הוא להרשים דוקא משל הרב ר' שמעון סופר איזה דבר-תורה; די לו אפילו בהצי בוויין. מי שימצא לו כזה יקבל שכר גדול. ר' שמעון סופר, בנו של הגאון ר' משה סופר, לא כתב מימיו אפילו תשובה אחת. בחורף שנת תר"ם פרסמו בעתונים העברים בישמו של הרב, כי היות שבצוק העתים הפרנסה של העניים קשה ומצומצמת, על-כן הוא מציע שלא ישלחו לו מתנות לפורים, אלא יתנו אותו המסון לעניים. ובפרט שהוא יושב תדיר בוויין ומקבל שכרו בתור חבר של ועד-הממלכה. זה גרם להתול מרובה בחוג המשכילים.

שני עמודי היהדות בגליציה, ר' שמעון סופר והצדיק מכלז, יסרו אנודה בשם, מחזיקי הדת' (המשכילים קראו לה, מזיקי הדת'), גם יסדו עתון בעבריה, שהיה דרכו להלחם במשכילים באופן גס מאד. בימים ההם היתה התאבקות קשה בין המשכילים, הרייטשען, ובין החסידים בנוגע לשלטן הקהלה הלבובית.

ומן רב היה השלמן בידי המשכילים. עכשו התאמצו החסידים לקחתו מידם. ראו המשכילים, כי רוב ההמון נמשך אחרי ר' שמעון סוסר והצדיק מבלה, עמדו ושינו את תקנות הקהלה, כדי להחזיק את השלמן בידם. אבל זה לא הועיל להם. בבחירות נצחו החסידים. ואולם המשכילים מצאו בבחירות איזה פנס ופסלו אותו. התחילה עכשו המלחמה מחדש. באגודת 'שומר ישראל' נמצא איש צעיר משכיל ושמו א. הצעיר הזה היה לובש מלבוש יהודי פולין, ועם כל זה היה מסור בלב ונפש לשאיפות ההשכלה. הוא היה עני והתפרנס מאיזו שירות קטנה בחנותו של אברהם יוסף מרפ"ס. לאיש הזה היה בית דפוס גדול; בבית דפוסו ובהוצאותיו נדפסו ספרי מקרא, משניות, ש"ס, מחזורים, ספרי תפלה, שאלות ותשובות במהדרות מרובות. הוא פרנס את כל היהודים בגליציה וגם במדינות ווהלין, פודוליה, ביסרביה וכו' בספרי-קודש. זולת בית דפוסו היתה לו עוד חנות גדולה של כלי-ברזל. מחנות זו יצאה פרנסתו של א.

א. היה מליץ מצוין בעברית. בימי פולמוס הבחירות חבר קונטרסים יפים, סמירות עוקצות כלפי החסידים. זוכר אני את הקונטרס האחרון, אשר פרסם ימים מספר לפני הבחירה. מימות מאיר ברוסילובי, מחבר הסמירה המפורסמת, חרב נוקמת נקם ברית, לא נכתבה בעברית סמירה יפה בסגנונה ועוקצת בחידודיה כזו של א. היא עשתה רושם גדול מאד. הקונטרס נתפשט ועבר מיד ליד. עדיין היו בלבוב יהודים במספר רב שידעו עברית; ואפילו אלה, שלא הבינו עברית, היו מבקשים כי יתרגמו להם את הדברים והתענגו על החידודים היפים שבסמירה זו. הניע יום הבחירה — ונצחו הדייטשן. הכל ידעו, כי הרבה נרם לזה הכרוז האחרון של א.

החסידים כעסו מאד על זה ובאו אל אדונו של א., אל אברהם יוסף מרפ"ס, ודרשו מסנו, כי יגרש את משרתו האפיקורס. השיב להם אברהם יוסף מרפ"ס, כי אמנם גם הוא אין דעתו מסכמת לדעתו של א. ומצטער על מפלת החסידים בבחירות; אבל אי-אפשר לו לקפח פרנסתו של יהודי על דברים המסורים ללבו של אדם. איימו עליו החסידים, כי יגזרו חרם על הספרים היוצאים מבית דפוסו. אמר להם המרפ"ס: אף-על-פי-כן — אפילו שאפסיד את כל רכושי, לא אעשה את הרעה הגדולה הזאת, לרדת עם יהודי לחיו. אברהם יוסף מרפ"ס קיים את הבטחתו, וגם החסידים נשתתקו לבסוף.

* *

בשתי השנים האחרונות, אשר שהיתי בגליציה, היינו, אבי ואני, מהרהרים בדבר הסמרה לחיי. שאר חברי לא היו רואנים לזה, כי היו בני עשירים. אבל אני ידעתי כי עלי לבקש את דרכי בחיים. אפשר שאני יחיד בזה בכל

הסופרים העבריים, כי במחשבה קודמת למעשה הנכתי להיות סופר. אני מצא בי כשרון ספרותי, לפי השקטתו לא היתה אופנות חשובה מזו של הסופר. אפשר, כי נזכר אני ימי-נעוריו. לו היה כשרון ספרותי מרובה; סגנונו העברי היה עשיר ויפה מאד, בלי מליצה וכלי אריכות דברים — סגנון מנוקח מכל פגם לשוני. אלא על-פי חנוכו היה מתירא לפרסם דבר על שמו. כונן מאוחר, כשהייתי כבר בנרמניה, שמע לקולי ופרסם דברי-חכמה ב,המגיד"; אבל בשום אופן לא הסכים לפרסם את שמו על דבריו. אותי הקריש להיות סופר. הוא היה מביא לי ספרים, שלפידעתי יהיו מועילים להתפתחותי ולהתקדמותי. וזכר אני, כי הביא לי פעם אחת ספרי ברנה, אשר לקח בהשאלה מאת אחד ממכיריו, ואמר לי: תקרא את הספרים האלה, כי מהם תלמד הרבה. וכאמת השפיעו ספרי ברנה עלי הרבה, כי עשה עלי הסתום המוסרי שלו רושם גדול. גם ההשקפה הדימוקרטית שבספריו משכה את לבי. השפעתו של ברנה עלי ניכרת במאמרים הראשונים שפרסמתי עוד בהיותי בנליציה.

עוד בהיותי בן י"ג שנה חברתי ספור בעברית; בעיקר היה תרגום של אחד מספורי משווקי, אלא שאני יהדתי את הנפשות העושות בו. לחברי היתה כתיבה יפה ומסרתי לו את ספורי, שהוא יעתיק אותו בכתב ידו. נפלה תגרה בינינו. חברי טען, כי מאחר שהוא הכותב, הרי הוא זוכה לרשום גם את שמו על שער הספר. באותה תגרה נמרץ ספורי.

בהיותי בן ט"ו שנה תרגמתי רומן גרמנית לעברית. אני לא הראיתי את מעשה-ידי לאבי, אלא הוא ראה אותו במקרה והלל מאד את הסגנון. לרומן זה נמצא לי מילל, שהיה חפץ להדפיס אותו וגם לתת לי איזה שכר. להצלחתי, וגם להצלחת הספרות העברית, הוסיפה מחשבתו. שתי שנים אחר-כן התחלתי לכתוב רומן מקורי מימי תקופת המרידה בגרמניה. ידעתי בתקופה ההיסטורית הזאת היתה מרובה כבר בימי נעורי. חברי היה רומן היסטורי. השלמתי חלק אחד ומשכתי את ידי מן העבודה. בעיני אחי מצא הנסיון הספרותי הזה חן, ומסרתי לו את הכתב-יד. אפשר שנתקיים בידו.

בימי-החורף שנת תרל"ח, כשהייתי בעיר ק, כתבתי ספור גרמנית, נס-כץ ספור היסטורי מחיי המשיחיים בתקופה הראשונה. תוכן הספור הזה קבוע עדיין בזכרוני. וראי שלא הייתי מפרסם אותו עכשו; אבל הרעיון שבו שמור עמי עד היום הזה. אותו הניגוד שיש בלבי להמשיחיות, שלפי הכרתי ההיסטורית, ירד עמה תרון-אף לעולם, מצא כבר כמזיו בספרי הגרמני הראשון. גם חבר זה מצא מאד חן בעיני אחי, ולו מסרתי את הכתב-יד.

עוד כתבתי בימים ההם שני ספורים בעברית, אשר שניהם נדפסו אחר זמן. אחד נתפרסם בעילום שמי, וגם תרגם גרמנית. לפי שלא נזכר שמי, אני חפץ לנלות עכשו את הסוד. בקיץ שנת תרל"ח כתבתי בעברית מאמר

היסטורי ושלחתי ל'המניד'. ראיתי שלא נדפס וגואשתי כבר ממנו. באמת, אלמלא היה אבי דוחק אותי, לא הייתי ממחר לפרסם דברי. בקיץ שנת תרל"ט, כמדומה לי, בגליון של י"ט סיון, נדפס בעתון השבועי, 'מניד משנה' אותו המאמר ההיסטורי, אשר שלחתי שנה אחת מקודם ל'המניד'. יוד גורדון, עורך העתון, 'מניד משנה', התנצל לפני במכתבו, כי נתגלגל הכתב"ד מתוך איזו סיבות חיצוניות ובא לידו אחר זמן רב. הוא מצא בו הפך, וגם בקשני, שאוסיף להמציא לו מכתבי ידי. המאורע הזה עשה על אבי רושם יותר גדול מאשר עלי. לי נרם, כי לא יכולתי עוד לעמוד בפני אבי, שהיה מאיץ בי להוסיף ולכתוב.

בימי הקיץ שנת תרל"ט כתבתי את ספרי, 'לתורה ולתעודה', שנדפס ב'המניד'. בהמשכים מרובים כל ימי החורף שנת תר"ט וגם בתחלת ימי הקיץ שלאחריו. לא פרסמתי את שמי. אלא המאמרים, שהיו נדפסים והולכים ב'המניד' בתור מאמרים ראשיים, נתפרסמו בשם, 'פלאי'. ספרי זה עשה רושם גדול בספרות העברית. היו משערים, כי כתבו אדם זקן ובקי בספרות העברית והכללית, וכמה סופרים זקנים היו נקראים על-שם הספר הזה, כי היו מיהסים אותו להם. איני חפץ לספר כמה ענינים מנוחזים אירעו בזה. סופר זקן אהר, מסודרם, התפאר בבית-אבי, שהוא מחבר אותם המאמרים. קשה היה לנו להבליג ברוחנו, שלא לשחוק. בשום אופן לא חפצתי לגלות את הסוד.

תוכן הספר קבוע בזכרוני רק בכללו. לאחר זמן נודמן לי לקרוא אותו ונמנעתי מזה. בכלל הייתי מצטער אחר-כן, כי יצאתי ללמד שרם שהספקתי ללמוד כל-יצרכי. איני כרי מ. מ. שהזכרתי למעלה, שהיה מצטער כל ימיו על אותם הדברים, שפרסם נרמץ בשמו, והוא עצמו כבר חזר בו מהם. יודע אני, כי כל סרי שהוא מבושל, היה בתחלה כוסר. כלום אתבייש עכשו, לעת-זקנתי, כי לפני ששים שנה ויותר היותי תינוק מופל בעריסה, ולפני חמשים שנה הייתי נער עושה מעשה נערות? אלא על-מה אני מצטער? כי אותו הספר שהייתי חפץ לכתוב בהשקפת היהדות, לפי שנתבררה לי אחר-כן מתוך הכרה היסטורית, לא נכתב, כי נדחה מפני המאמרים שכתבתי בנידון זה קודם לזמנם. איני מתבייש בדברי, כי אמרתי דברים וחזרתי כי מהם. זה העושה דבריו, בנוגע להשקפת העולם, קבע הרי הוא או סמעותי הדעת או עקשן, שכבודו חביב עליו מכבוד האמת. אי-אפשר לאדם, הדין בענינים כאלה, שאין בהם הוכחה מדעית, אלא שקול-הדעת בלבד, שיעמוד כל ימיו באותו הרעיון שהתחיל בו. אם הוא עושה כן, הרי הוא מעיד על עצמו, שחלל מעטסק עוד בפרובלימה זו — בין שנפסק בו כח החושב. ובין שהוא מעלים במתכוון את עינו מן האמת. מה היא האמת בפרובלימות כאלו? רק זו שנראית לאמת. אפשר למעון ולזכר, שבאופן כזה אין לאדם לפרסם את

דבריו, שהרי אפשר, או יותר נכון: ודאי, שיחזור בהם לאחר זמן. אבל הושב אני, כי אין זו ממרת האמת. כל אדם מפרסם מה שנראה לו באותו זמן היותו מסכים להאמת, ואם יעמוד אחר-כך על טעותו, הרי הוא מחויב לומר בפרסום: דברים שאמרתי טעות היו בירי. גדולים ומזכירים ממני עשו כן ולא התכיישו. ולא עוד, אלא שלפעמים. אנו מוצאים, שדוקא הדברים הראשונים, אשר חזר מהם אומרם, מכוונים יותר להאמת מדבריו האחרונים. אם באתי להביא ראיה לזה, אין אני מספיק. תביעתי היא רק, שלא יצא אדם ללמד בשאלות החיים ובשאלות המוסר, עד שיעמוד על עמקן מתוך הכרה מדעית. נראה לי, שלא הכותב דבר-בוסר הוא ההיב בדבר, אלא אלו שמפרסמים אותם. כמה מדברי נתפרסמו כמעט שלא מדעתי ושלא מרצוני.

בחורף שנת תר"ם נברתי בלבי, לעזוב בתחלת הקיץ את עיר-מגורי לבוב ואת גליציה וללכת לגרמניה. ברור היה לי, כי אין לפני עוד שום תכלית בארץ-מולדתי. עדיין לא הוברר לי, לאיזה מקום בגרמניה אצא. ללמוד תיאולוגיה בגרמניה לא עלה ברעתי; זה לא היה כלל בפרוגרמה שלי. והנה בסוף ימי החורף בא ללבוב מיכאל לוי ראדקינזון, זה יהיה מול את הקול, בקינינסברג. כשבא ללבוב נודע לו, שאני המחבר של המאמרים, לתורה ולתעודה, שנדפסו אז ב"המגיד". קצת מחברי ידעו את הסוד הזה ונילו אותו שלא מדעתי. בא ראדקינזון לבקר אותי והציע לפני, כי אכתוב מאמרים ב"הקול". עודנו עוסקים בענין זה, והנה הוא בא בהצעה חדשה — שאלך לקינינסברג, ושם אהיה עורך את "הקול". הוא עצמו לא היה מסוגל לעריכת עתון, לא בידעיותו וגם לא בסגנונו העברי; כמעט שלא ידע לכתוב עברית באורתוגרפיה שלמה. היה לו צעיר משכיל, שערך את "הקול", אלא שזה היה נתין רוסי ונרש מקינינסברג ומכל מדינת פרוסיה, כי נספח לכת הסוציאליים. זולת זה היה ברעת ראדקינזון לסובב בערי גליציה ורומניה, כדי לקבל חתומים לעתונו. האיש הזה לא הנאני בהתנהגותו. אבל מתוך שהייתי מהרהר כל אותם הימים ללכת לגרמניה וגם ידעתי, כי קינינסברג היא עיר של אוניברסיטה, מצאתי לנכון, לקבל הצעתו, שהרי בכל-אופן לא אפשרי כלום, אם אקדיש כמה שעות בשבוע — ליותר לא הייתי צריך — לעריכת "הקול" ובשאר הזמן אהיה סגני ללימודי-עצמי.

אחר חג הפסח שנת תר"ם יצאתי מגליציה ובאתי לקינינסברג. עברו לי ימי הילדות וימי הנעורים, ועכשו באו לי ימי הלימוד וההשתלמות.